

Federalni zavod za programiranje razvoja

**NEREGISTRIRANA (SIVA) EKONOMIJA
(NOE) U FBIH – ANALIZA**

(INICIJALNI MATERIJAL)

Sarajevo, oktobar 2008. godine

SADRŽAJ

UVOD	3
POJAM SIVE EKONOMIJE	4
POZITIVNE I NEGATIVNE STRANE SIVE EKONOMIJE	5
OSNOVNI UZROCI SIVE EKONOMIJE	7
NAJČEŠĆI OBLICI SIVE EKONOMIJE	8
RAZLIČITE METODE MJERENJA SIVE EKONOMIJE	20
EUROSTATOV PRISTUP MJERENJU SIVE EKONOMIJE	22
REZULTATI PROCJENE UKUPNE SIVE EKONOMIJE U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE U RAZDOBLJU 2003-2006. PREMA PRISTUPU EUROSTATA	24
METOD PONUDE NA TRŽIŠTU RADA	26
OBIM SIVE EKONOMIJE U RAZVIJENIM I TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA	29
MJERE ZA OGRANIČAVANJE OBIMA SIVE EKONOMIJE	31

UVOD

Operativnim planom rada Vlade FBiH za 2008. godinu predviđeno je da Federalni zavod za programiranje razvoja pripremi Analizu neregistrirane (sive) ekonomije (NOE) u FBiH.

U Federaciji BiH do sada nije vršeno istraživanje razmjera neregistrirane (sive) ekonomije. Analiza Federalnog zavoda za programiranje razvoja predstavlja prvi pokušaj definiranja prirode i razmjera sive ekonomije u Federaciji BiH.

Istraživanje sive ekonomije predstavlja veoma složen zadatak koji zahtijeva angažman više učesnika na pripremi materijala. Zavisno od toga da li se koriste direktne ili indirektno metode procjene sive ekonomije, zavisno od nivoa istraživanja, broja učesnika u pripremi materijala, kao i broja neophodnih eksperata za pojedine faze istraživanja za ovu namjenu, sagledaće se eventualna potrebna dodatna finansijska sredstva koja nisu predviđena Budžetom FBiH za 2008. godinu.

Na bazi dosadašnjih saznanja, raspoložive literature i stanja federalnog budžeta, mišljenja smo da u ovakvoj situaciji Federalni zavod za programiranje razvoja treba da pripremi materijal koristeći indirektno metode koje su jeftinije i kraće traju i dostavi ga Vladi FBiH na razmatranje. Vlada FBiH će cijeniti, da li i u kojem stepenu će koristiti resorna ministarstva i druge institucije FBiH za dogradnju materijala i neophodnost angažmana pojedinih eksperata.

Ovaj materijal smatramo inicijalnim za početak istinske borbe protiv sive ekonomije. Materijal čini osnovu za utvrđivanje uzroka, pojava oblika, mjesta nastanka i procjenu obima sive ekonomije u FBiH.

Gledano sadržajno, u ovom materijalu dat je kratak osvrt na: pojam sive ekonomije, osnovne uzroke sive ekonomije, najčešće oblike sive ekonomije, metode mjerenja sive ekonomije, razmjere sive ekonomije u najrazvijenijim zemljama svijeta i zemljama u tranziciji, procjene obima sive ekonomije u FBiH i zadatke neophodne za ograničavanje sive ekonomije.

Smatramo da su najveće razmjere sive ekonomije u FBiH u oblasti nelegalnog uvoza i izvoza, „radu na crno“ i utaji poreza. Ovim poglavljima iz ovog razloga treba posvetiti najveću pažnju.

Pored pomenutih pojava oblika sive ekonomije smatramo da su najčešći oblici sive ekonomije u FBiH u područjima: trgovine, posebno vanjske, bespravne gradnje, izdavanja stanova i poslovnog prostora u zakup, neprijavlivanja i manjeg prikazivanja prihoda na prihod građana, špekulacija prilikom prometa nekretnina, pranju novca, te tranzitu ljudi, droge i oružja.

Za ove pojavne oblike sive ekonomije konsultovana je dijelom i zakonska regulativa i njeno provođenje, što umnogome upućuje i olakšava dalji rad na utvrđivanju (procjeni) mjesta nastanka i veličini sive ekonomije po pojedinim pojava oblicima.

U cilju smanjivanja, odnosno svođenja na minimum sive ekonomije neophodno je izvršiti detaljnije istraživanje uzroka, mjesta nastajanja, oblika i razmjera sive ekonomije i predložiti mjere i aktivnosti za njeno smanjivanje, a jačanje legalnih ekonomskih aktivnosti i povećanje javnih prihoda.

POJAM SIVE EKONOMIJE¹

Opšti institucionalni uvjeti u kojima se obavlja ekonomska aktivnost u modernim privredama određeni su brojnim pravnim normama kojima savremena država nastoji da regulira privredni život, da evidentira i oporezuje ekonomsku aktivnost i da upravlja privrednim razvojem. Međutim, koliko god država nastojala da pravno regulira obavljanje ekonomskih aktivnosti, uvijek postoje segmenti u kojima veći ili manji obim ekonomskih transakcija izmiče bar nekim od tih propisa. Ova odstupanja ekonomskih aktera od relevantnih pravnih normi u pojedinim periodima postala su značajna, pa je znatan dio ekonomske aktivnosti ostajao izvan domašaja poreskih vlasti i statistike. Tako se javila potreba da se ove transakcije posebno istražuju i da se procjenjuje njihov obim i uticaj na veličinu i strukturu bruto domaćeg proizvoda, državnog budžeta i drugih makroekonomskih pokazatelja. Ova istraživanja su od posebnog značaja za zemlje u ekonomskoj krizi nastaloj u uvjetima rata, kao i za privrede u tranziciji u kojima se ekonomski ambijent iz osnova mijenja.

Bliže određenje pojma sive ekonomije otežano je nedostatkom podataka što proizlazi iz same njene prirode. Zbog toga ne postoji opće usvojena definicija sive ekonomije, pa se, u zavisnosti od cilja istraživanja i aspekta analize, obično opisuju pojedini segmenti ekonomske aktivnosti koji se po izabranom kriterijumu svrstavaju u odgovarajući koncept sive ekonomije. Tako se u literaturi najčešće navode fiskalni i statistički kriterijum, zatim kriterijum tržišta i pravni kriterijum .

Fiskalnim kriterijumom neformalni sektor, odnosno, siva ekonomija se ograničava na aktivnosti koje su u suprotnosti sa preovlađujućim poreskim propisima i koje nisu prijavljene poreskim vlastima. To su aktivnosti koje se prikriju (skrivena ekonomija) radi izbjegavanja plaćanja, odnosno radi utaje poreza (npr. skrivanje od poreskih vlasti dijela prodaje ili dijela ostvarenih prihoda).

Statistički kriterijum tretira aktivnosti koje bi trebalo da budu obuhvaćene oficijelnom statistikom, ali nisu, i to zbog nepravilnog statističkog izveštavanja. U pitanju mogu biti slučajne statističko-tehničke greške ili namjerno prikriivanje podataka o ekonomskoj aktivnosti. Naime, zbog umanjene prijavljivanja dohotka ili proizvoda, ili zbog uvećanog prikazivanja inputa, dio aktivnosti ostaje statistički neregistriran. Često se dio ekonomske aktivnosti skriva radi utaje poreza, pa se onda taj dio ne iskazuje ni u statističkim izveštajima. To su primjeri neevidentirane, neregistrirane ekonomije.

Kriterijum tržišta istraživači koriste da naglase razliku između plaćenih i neplaćenih aktivnosti, tj. između aktivnosti čiji se proizvodi razmjenjuju na tržištu i onih koje se obavljaju mimo tržišta (paralelna ekonomija). Prema ovom kriterijumu, neformalni sektor obuhvata aktivnosti u domaćinstvu, rad za samog sebe i volonterski rad. Ovaj kriterijum je relevantan naročito za visoko razvijene tržišne privrede u kojima po pravilu i nema legalnog neformalnog sektora u proizvodnim aktivnostima (nema regularnog netržišnog privređivanja), pa se ove netržišne transakcije smatraju neformalnim, neregularnim.

U tom smislu se u visoko razvijenim zemljama prema pravnom kriterijumu termin "neformalan" koristi za aktivnosti koje su u suprotnosti sa zakonom, kao, naprimjer, distribucija droge, prostitucija, reketiranje, pljačka itd. (ilegalna ekonomija). Granice između ovih kriterijuma nisu uvijek sasvim jasne.

¹ Prof. dr Rajko Tomaš (edit.), Gray Economy in the Republic of the Srpska, UNDP, 1997., tačka 1. Istraživanje fenomena sive ekonomije, strana 4. prvih šest stavova.

Imajući u vidu sve navedene kriterijume, može se reći da se pod sivom ekonomijom u širem smislu podrazumijeva obavljanje ekonomske aktivnosti mimo relevantnih pravnih normi (neformalna ekonomija) ili protiv zakonskih propisa (ilegalna ekonomija). Radi se o ekonomskim aktivnostima koje se, bar u nekim elementima ne deklariraju (nedeklarirana ekonomija), ne evidentiraju ili nepotpuno evidentiraju (neregistrirana ekonomija) i/ili ne oporezuju ili zbog poreza skrivaju (evazija). To su, dakle, ekonomske aktivnosti koje izmiču bar nekim komponentama društvene regulative (neregularna ekonomija) uključujući i one aktivnosti koje su izričito zabranjene i čije je obavljanje vezano sa kriminalom (crna ekonomija).²

Za nelegalnu ekonomiju postoje različiti nazivi, ekonomija u sjeni, suterenska ekonomija, paralelna, neregistrirana, formalna, nedeklarirana – sve su to nijanse istog pojma, tzv. sive ekonomije, odnosno načini na koji se vara država, od utaje poreza, preko zapošljavanja na crno, pa do šverca i organiziranog kriminala.

Siva ekonomija je dominantna pojava u ekonomijama u tranziciji i zemljama sa velikim poremećajima. Siva ekonomija je redovni pratilac tranzicije, spona između starog sistema privređivanja, koji postepeno nestaje, i novog koji se tek razvija. U širem smislu siva ekonomija obuhvata: promet: oružja, droga, roba nekontrolisanog porijekla, ukradenih roba, pranje novca, rad "na crno", prikriivanje stvarnih poslovnih rezultata, utaju poreza i drugih obaveza, korupciju, crnu berzu, sivu emisiju novca, fiktivne firme i drugo, tj. obavljanje ekonomske aktivnosti mimo relevantnih pravnih normi ili protiv zakonskih propisa.

Problem neslužbene ili sive ekonomije postoji i u najrazvijenijim zemljama, dakle i u uslovima kada je tržišna ekonomija visoko rangirana i gdje nema značajnih institucionalnih praznina koje će poticati ili omogućiti rast nelegalne ekonomije. Razlika je samo u tome što su mjere za njeno suzbijanje efikasnije. Kako razriješiti problem sive ekonomije pitanje je koje na nivou vlasti jednako muči razvijene i nerazvijene, bogate i siromašne države.

POZITIVNE I NEGATIVNE STRANE SIVE EKONOMIJE³

Pozitivne strane

Iako se siva ekonomija obično javnosti predstavlja kao negativna pojava, jer zbog njenog postojanja država gubi dio javnih prihoda, ipak, njeno postojanje, sa aspekta ukupne ekonomske aktivnosti, nije bezkorisno. Moglo bi se reći da postojanje sive ekonomije otvara pitanja antagonizma javnih i privatnih interesa, zatim raspodjele i preraspodjele, te politike i ekonomije. Postojanje sive ekonomije u visokom procentu, u istinski demokratskoj zemlji, uvijek će za to činiti odgovornim i građane i vlast. Neprihvatljivo je objašnjenje u zemlji sa visokim nivoom sive ekonomije po kome su građani skloni sivoj ekonomiji, a vlasti su demokratske i kao takve nemoćne da suzbiju sivu ekonomiju. Plaćanjem javnih prihoda u demokratskoj zemlji, građani na racionalniji način kupuju javne usluge i plaćaju cijenu upotrebe javnih dobara. Vlasti bi morale da shvate, ako su demokratske, da se plaćanjem javnih prihoda ne plaća danak vlastima, nego se kupuje što vlasti treba da "proizvedu" kroz javne institucije.

Dakle, sklonost ka sivoj ekonomiji nije samo izraz "pokvarenosti" naroda. Oni koji plaćaju javne prihode očekuju da nešto i dobiju za taj novac. Ako vlasti neracionalno troše novac poreskih obveznika, rašće sklonost ka sivoj ekonomiji. Takođe, ako su vlasti neefikasne u rješavanju socijalnih i ekonomskih problema, građani će biti prinuđeni da se bave sivom ekonomijom. Naravno, ako su sankcije za djelovanje u sektoru sive ekonomije niske, te ako vlasti ne rade svoj posao na pravi način, siva ekonomija će se širiti u sve sektore društva. Dakle, raširenost sive ekonomije nije samo odgovornost

² Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., strana 7 prvi stav, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

³ Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., strana 15 do 18, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

građana i preduzeća, nego prvenstveno vlasti. Vlasti treba da stimulišu građane i preduzeća da više posluju u formalnom sektoru ekonomije, te na taj način koriste niz prednosti.

Djelatnost koja se odvija u sektoru sive ekonomije najčešće je racionalna ekonomska djelatnost. Dakle, nije riječ o štetnoj i bezkorisnoj djelatnosti. Ona je jedino u neformalnom sektoru za šta postoje razlozi. Država mora ukloniti sve barijere prelaska iz neformalnog u formalni sektor. Tek tada vlasti stiču pravo da primjenjuju sankcije za dalje zadržavanje određene djelatnosti u sivom sektoru. U protivnom, ako država primjeni sankcije i zadrži teške uslove privređivanja u formalnom sektoru privrede, posljedica će biti gušenje razvoja mnogih djelatnosti.

Siva ekonomija ima pozitivnih uticaja jer utiče na oslobađanje poduzetničke inicijative i ubrzava proces rušenja starih socijalističkih ograničenja u korištenju resursa.

Pozitivne strane sive ekonomije su:

- › rast zaposlenosti,
- › smanjuje socijalne protivrječnosti,
- › povećava stepen korištenja resursa,
- › rast ukupne ekonomske aktivnosti,
- › poboljšava strukturu ponude,
- › povećava prihode stanovništva,
- › povećava potrošnju,
- › razvija preduzetničku inicijativu,
- › indirektno ubrzava tranziciju.

Negativne strane

Zbog postojanja pozitivnih strana sive ekonomije, bilo bi pogrešno shvatiti da njene negativne strane ne postoje, a pogotovo da je nepotrebna akcija na njenom smanjenju i ograničavanju.

Siva ekonomija ima katastrofalne dugoročne posljedice po jednu zajednicu. Njen visok nivo ukazuje na nefunkcionisanje sistema u svim dimenzijama. Pokazuje se da je postojanje države i njenih institucija nepotrebno, a sistem vrijednosti određene zajednice počinje izlaziti izvan okvira koje je postiglo civilizovano društvo.

Dakle o sivoj ekonomiji možemo govoriti kao o pojavi koja ima pozitivnih strana u korištenju resursa, ublažavanju socijalnih tenzija i vršenju pritiska na vlast da uredi sistem u kome će biti manje sive ekonomije, ali je to istovremeno, pojava koja svojim dugotrajnim djelovanjem i širenjem uništava sve državne institucije i vrijednosni sistem civilizovano društva.

Upravo zbog toga se i daje veliki značaj borbi proti sive ekonomije. Umijeće te borbe sastoji se u izgradnji institucija koje će biti sposobne da građane i preduzeća stimulišu da svoj ekonomsku aktivnost obavljaju u formalnom sektoru. Istinski demokratska vlast koja ima viziju razvoja društva, te koja je sposobna da racionalno trošeći javni novac, nudi građanima kvalitetne i jeftine javne usluge, ima šansu da riješi problem sive ekonomije i njen najveći dio prevede u formalni sektor. Prema tome, vlast koja se odluči da smanji obim sive ekonomije, da bi bila autoritativna u tom nastojanju, prvo mora poći od sebe i provjeriti koliko je demokratska, da li ima viziju razvoja društva i institucija, da li je spremna i dovoljno časna da racionalno troši javni novac, da li nudi kvalitetne i jeftine javne usluge i dobra itd. Bez toga, borba protiv sive ekonomije može biti doživljena kao nasilje, a siva ekonomija će se transformisati u druge pojavne oblike i još većim intezitetom nagrizzati osnove društva.

Njenim funkcioniranjem stvara se određena ekonomska snaga učesnika sivog tržišta koja se protivi svakom uređenju uvjeta privređivanja na njenu štetu. Kako nova država i njene institucije nije adekvatno konstituirana, a često je i pod uticajem moćnih kreatora sivog tržišta, to dugoročno može biti ozbiljan problem u odvijanju tranzicije.

Negativne strane sive ekonomije su:

- › smanjenje javnih prihoda,
- › otežano funkcionisanje javnih institucija,
- › ugrožava standard korisnika budžeta,
- › ubrzava socijalno raslojavanje,
- › umanjuje autoritet političke vlasti,
- › povećava poslovnu nedisciplinu,
- › podstiče konstituisanje mafije,
- › ugrožava pravni poredak,
- › dugoročno neracionalna upotreba resursa,
- › povećava konkurentnost nelegalnog sektora u odnosu na legalni.

OSNOVNI UZROCI SIVE EKONOMIJE

Postoje brojni uzroci za pojavu sive ekonomije. U literaturi se najčešće navode visoki porezi i rigidna privredna regulativa, sa jedne strane, a sa druge strane, finansijski problemi u poslovanju, velika nezaposlenost i nizak životni standard pojedinih slojeva stanovništva. Međutim, dublji uzroci za ekspanziju sive ekonomije obično leže u samom privrednom sistemu. Ovaj sistemski uzrok posebno je izražen u privredama u tranziciji, budući da u periodu transformacije privrednog sistema i normativnog uređivanja tržišnog privređivanja, pojedine institucije sistema lošije funkcioniraju sve do ustanovljavanja i stabilizovanja novih institucija. Ovo je od posebnog značaja za sivu ekonomiju u Federaciji BiH, u kojoj je proces tranzicije započet u izuzetno teškim unutarnjim i spoljnim uvjetima zbog agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je otežavalo ili onemogućavalo konstituiranje i normalno funkcioniranje pojedinih institucija sistema.

Može se reći da siva ekonomija nastaje kao posljedica specifičnog odnosa ekonomskih aktera i institucija privrednog sistema. Uzroke za pojavu sive ekonomije koji leže u samom privrednom sistemu nazivamo ekonomskim faktorima sive ekonomije, a uzroke koji su vezani za ponašanje pojedinih kategorija ekonomskih aktera nazivamo psihološkim faktorima.

Najznačajniji i najbrojniji uzroci su, svakako, ekonomske prirode. Oni se najčešće klasificiraju u tri grupe: rigidna regulativa; neefikasnost poreskog sistema; strogost sankcija i efikasnost zakonodavstva.

NAJČEŠĆI OBLICI SIVE EKONOMIJE⁴

Siva ekonomija se pojavljuje u različitim oblicima, a prema našim saznanjima i za pretpostaviti je da su najrašireniji oblici sive ekonomije grupisani u šest oblasti u FBiH slijedeći:

Oblast prometa robe i usluga: nelegalan uvoz i izvoz, stavljanje u promet neevidentirane domaće i inozemne robe, stavljanje u promet robe bez dokazanog porijekla, rad bez rješenja o minimalnim uvjetima za obavljanje registrirane djelatnosti, stavljanje u promet robe bez dokaza o plaćenju carini, akcizi ili porezu, neažurno i nepotpuno vođenje poslovnih knjiga, neovlašteno obavljanje prometa robe i usluga, zadržavanje robe van prometa iz špekulativnih razloga, promet robe preko neovlaštenih institucija bez plaćanja poreza, prirodni oblici razmjene bez registriranja kupoprodajnih transakcija i dr.

Oblast platnog prometa: stvaranje nelegalnog tržišta novca van poslovnih računa učesnika platnog prometa, postojanje dvojnog sistema plata pri čemu se u poslovnim knjigama prikazuju niže plate zbog plaćanja obaveza, a dodatno se isplaćuje dio plate u gotovini na koji se obaveze ne plaćaju, isplata plata u gotovini koja ne potiče sa računa, uslovljavanje prodaje robe gotovinskim plaćanjem, prodaja za gotovinu bez evidentiranja i plaćanja poreza i doprinosa, povlačenje gotovog novca iz platnog prometa i obavljanje gotovinskih plaćanja na sivom tržištu.

Oblast kreditno - monetarnog sistema i bankarskog poslovanja: neregistrirano unošenje i iznošenje inozemnog novca, formiranje sivog tržišta deviza, kreditiranje mimo bankarskog sistema, nenamjensko korištenje kredita, usmjeravanje novca u špekulativne radnje.

Tržište rada i radni odnosi: zapošljavanje radnika "na crno", bespravni rad, fiktivno vođenje većeg broja zaposlenih zbog povlačenja većih prinadležnosti iz fondova i budžeta.

Oblast građevinarstva, stambeno - komunalna djelatnost i promet nekretnina: bespravna gradnja, prisvajanje zajedničkih prostorija u stambenim zgradama i njihova dogradnja za vlastite potrebe mimo zakonskih propisa, špekulacije prilikom prometa nekretnina kao što je prikazivanje nerealno niskih kupoprodajnih cijena, izdavanje stambenog i poslovnog prostora bez prijavljivanja prihoda i dr.

Ostalo: različiti oblici sponzorstva sportskih društava, političkih stranaka, vjerskih zajednica i slično od strane poreskih obveznika koji nisu predviđeni propisima, fiktivno iskazivanje većih troškova sa ciljem izbjegavanja plaćanja poreza na dobit, registriranje fiktivnih firmi, nepotpuno i nerealno obuhvaćanje prihoda od poljoprivrede, korištenje radnog vremena u preduzećima i institucijama za vlastito privređivanje, nekontrolirana sječa državnih šuma, neregistrirano širenje i promjena djelatnosti preduzeća, samoinicijativna naplata cijene usluga javnih institucija za koje je država predvidjela da su besplatne, niska osnovica paušalnog oporezivanja i dr.

Neažurno i nepotpuno vođenje poslovnih knjiga

Pod poslovnim knjigama u Knjigovodstvu podrazumijevaju se instrumenti evidencije pomoću kojih se hronološki i na sistemski način obuhvataju poslovni događaji i promjene na osnovu knjigovodstvenih dokumenata.

Zakonom o računovodstvu i reviziji u Federaciji BiH predviđeno je da su sva pravna lica koja obavljaju ekonomsku aktivnost u Federaciji obavezna da vode i čuvaju knjigovodstvene evidencije koje pružaju dovoljne, adekvatne i kompletne dokaze o njihovim transakcijama u periodu ne kraćem od šest godina, ili duže ako to zahtjevaju porezni zakoni Federacije.

⁴ Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., korištene strane 27,28, 29 i 30, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

Ovaj zahtjev odnosi se na sva javna, privatna i neprofitna pravna lica, nevladine organizacije i budžetske korisnike koji su predmet poreznih zakona u Federaciji. (član 12).

Zakonom o obrtu utvrđeno je da su obrtnik, poslovođa ili privremeni poslovođa dužni voditi uredno evidenciju o obavljanju djelatnosti sukladno zakonu i drugim propisima (član 30).

Zakonom o udruženjima i fondacijama utvrđeno je da su udruženje i fondacija dužni uredno voditi poslovne knjige i sastavljati finansijske izvještaje, u skladu sa Zakonom i drugim propisima (član 40).

Zakonom o bankama utvrđeno je da su banke i njena supsidijarna lica dužni uredno, ažurno kontinuirano voditi knjigovodstvene evidencije poslovanja i pripremati godišnje finansijske izvještaje u obliku i sa sadržajem utvrđenim Zakonom, međunarodnim računovodstvenim standardima i propisima Agencije za bankarstvo.

Za 2007. godinu u FBIH, godišnji obračun je predalo ukupno 20.261 pravno lice. Na dan 31.12.2007. godine, registrovano je ukupno 49.282 fizička lica – obrtnici. Ako tome dodamo znatan broj udruženja i fondacija evidentno je da je u takvom mnoštvu subjekata, i pored vanjske (komercijalne) revizije i interne revizije posebno u bankama i javnim preduzećima, Odbora za reviziju u dioničkim društvima i javnim preduzećima, uključujući internu kontrolu, vrlo otežano utvrditi da li se vode poslovne knjige i na koji način, da bi se zadovoljili principi permanentnosti i sistema tačnosti.

Nepotpuno i neažurno vođenje poslovnih knjiga ima za posledicu, bez obzira o kojime se subjektima radi, podcjenjivanje i precjenjivanje rezultata poslovanja, a što se odražava u većini slučajeva, na obračunavanje i plaćanje poreza (porez na dobit, porez na plaće, uključujući i carine), kao i doprinose na i iz ličnih dohodaka.

Koliko se ova pojava odražava na slabije punjenje budžetskih i vanbudžetskih fondova, vrlo je otežano utvrditi bez dubljih analiza od slučaja do slučaja.

Svakako treba imati u vidu da je potrebno kontinuirano vršiti kontrole u onim slučajevima gdje su troškovi veći od prihoda.

Zakonom o računovodstvu i reviziji predviđene su novčane kazne za neažurno i nepotpuno vođenje poslovnih knjiga u iznosu od 10.000 do 17.000 KM. Kazne se odnose na: sastavljanje finansijskih izvještaja na osnovu podataka kojih nema u poslovnim knjigama; vođenje evidencije koja nije sastavni dio zvaničnih poslovnih knjiga te neadekvatno identificiranje transakcija; evidentiranje nepostojećih izdataka; knjiženje obaveza kod kojih je pogrešno identificirana njihova svrha; kreiranje ili korištenje lažnih dokumenata; namjerno uništavanje knjigovodstvene evidencije ili dokumenta.

Radi eliminiranja neažurnog i nepotpunog vođenja poslovnih knjiga potrebno je ažurnost poslovnih knjiga, tačnost obračuna i valjanost dokumentacije kontinuirano utvrđivati inspekcijskim pregledom, pokretati prekršajne i krivične postupke, izricati kazne i vršiti zabranu rada.

Neevidentirana i roba bez dokazanog porijekla

Trgovina ostvaruje veliki promet, bilo da se radi o unutrašnjoj ili vanjskoj, što govori da je u ovoj oblasti najveća zastupljenost neregistrirane (sive) ekonomije. Većina robe koja se troši potiče iz uvoza, te veliki broj preduzeća u BiH učestvuje u trgovinskim aktivnostima koje vrlo često nisu evidentirane. Značajan dio sive ekonomije nalazi se i u domenu samostalnih trgovačkih radnji. Ovaj dio privredne aktivnosti je vrlo raširen, a najveći dio nabavke i prodaje se ne evidentira i odvija se kroz gotovinsko plaćanje.

Najveći problem je nesređenost i neurednost odnosa na tržištu, te veliki udio nelegalne trgovine ili tzv. crnog tržišta. Međutim, rješavanjem ovih problema i uslovna jačanja rada graničnih organa i sve manje poroznih granica dovelo bi do poboljšanja stanja u ovoj oblasti. Sa uređivanjem odnosa na tržištu i dosljednoj primjeni zakona tj. uvođenjem većeg reda na tržištu razmjere sive ekonomije će se znatnije smanjivati.

Zakonom o trgovini (Službene novine FBiH, broj 64/04) članom 21. regulisana je obaveza vođenja trgovačkih knjiga. Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja trgovačke knjige objavljen je u („Službenim novinama FBiH, broj 26/05 i 28/06“). Pravilnik je propisao oblik, sadržaj i način vođenja trgovačke knjige trgovine na veliko, trgovine na malo i trgovačke knjige za trgovačke usluge.

Trgovačka knjiga je knjiga u kojoj se vodi evidencija nabavke i prodaje robe i proizvoda i obavljanja trgovačkih usluga. Roba se ne može staviti u prodaju prije evidentiranja u trgovačkoj knjizi. Koliko se daje značaj trgovačkoj knjizi ona ima karakter javne isprave. Ovo je iz razloga što se znaju često vršiti razne manipulacije o prodajama robe – proizvoda gdje se ne zna njihovo porijeklo, sumnjiv kvalitet i da su neevidentirane. S obzirom da se ostvaruje veliki promet u trgovini na veliko i malo kao i u uvozu u više navrata smo u ovom materijalu naglašavali da se u ovoj oblasti kriju velike razmjere sive ekonomije. O kom iznosu sive ekonomije se radi potrebne su cjelovite analize sa dužim rokom istraživanja.

Od velikog značaja za funkcionisanje trgovine je rad tržišnih inspekcija. O efikasnosti tržišnih i drugih inspekcija vrlo je otežano govoriti u zemlji gdje su razmjere sive ekonomije velike. Učinjeni su značajni napor na organizovanju i kadrovskom uređenju službe tržišne inspekcije. Za bolje i efikasnije funkcionisanje tržišta i otklanjanje negativnih pojava neophodno je, pored ostalog, uvezanost i koordinacija rada kantonalnih i federalnih organa u FBiH kao i njihovo povezivanje sa organima iz RS.

Neovlašteno obavljanje prometa robe i usluga

U sektoru trgovine i trgovinskih usluga postoje brojni oblici sive ekonomije. Česta je pojava neovlaštenog obavljanja trgovine i trgovinskih usluga bez rješenja nadležnog organa o odobrenju za rad i upisa u registar trgovinske djelatnosti u cilju pismivanja protivpravne koristi i izbjegavanja plaćanja poreza. U praksi se u dosta slučajeva krši Zakon o trgovini.

Siva ekonomija u vanjskoj trgovini

Vanjska trgovina je jedan od važnijih kanala kroz koji se ostvaruje neregistrirana ekonomija. Postojanje neregistrirane ekonomije u vanjskoj trgovini znatnije je vezano za uvozne aktivnosti. Lažno iskazivanje podataka vezanih za vrijednost, količinu, stanje i porijeklo robe može bitno uticati na veličinu finansijskih tokova koji prate robne tokove, ali i na visinu carinskih, poreznih i drugih davanja koje sudionici nastoje izbjeći, a trebaju ih podmiriti prema državi.

Vanjskotrgovinska i carinska politika su, prema Ustavu, u nadležnosti institucija BiH. Odredbe u Zakonu o vanjskotrgovinskoj politici BiH su vrlo slične onima iz modernih tržišnih ekonomija, bazirane na slobodi protoka roba i usluga. Prema ovom Zakonu strana pravna i fizička lica u prometu roba i usluga izjednačena su sa domaćim rezidentima. Pored pomenutog Zakona, te Zakona o nadzoru i kontroli prelaska državne granice (Sl.Glasnik BiH 56/04) i niz drugih zakona⁵ regulišu vanjskotrgovinske odnose BiH i Federacije BiH ali i kaznene odredbe zloupotrebe propisanih zakona. Međutim i pored zakonske regulative postoje načini i kanali ostvarivanja neregistrirane ekonomije u ovoj oblasti.

Osnovni cilj istraživanja je utvrditi potencijalne kanale neregistrirane ekonomije u vanjskotrgovinskim poslovima te razloge njihova nastanka, procijeniti visinu, kao i preduzeti mjere za sprečavanje uzroka ovih devijacija.

⁵ Zakon o vanjskotrgovinskoj politici BiH (Sl.Glasnik BiH 7/98, 35/04); Zakon o carinskoj politici (Sl.Glasnik BiH 1/97); Zakon o carinama (Sl.Novine FBiH 2/95); Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o carinskoj tarifi BiH (Sl.Glasnik 76/06); Zakon o porezu na dodanu vrijednost (Sl.Glasnik 9/05,35/05); Zakon o sprečavanju pranja novca (Sl.Glasnik 29/04); Zakon o sprečavanju pranja novca u FBiH (Sl.Novine FBiH 8/00)

Neregistrirana ekonomije u oblasti vanjske trgovine se pojavljuje u više oblika i to kao pranje novca putem vanjskotrgovinskih poslova, lažno iskazivanje vrijednosti robe u carinskim deklaracijama, različitosti carinskih stopa pri uvozu sličnih proizvoda, krivotvorenje dokumenata i izigravanje pravila o porijeklu robe, krijumčarenje uvezene robe radi preprodaje na tržištu itd.

Pranje novca smatra se ilegalnom aktivnošću, a ogleda se u specifičnim slučajevima (transakcijama) izvoza i uvoza roba koji se po vrijednosti bitno razlikuju od uobičajenih transakcija istovrsnom robom. Carinske i poreske vlasti često ne mogu odrediti da li je riječ o pranju nezakonito stečenog novca putem vanjskotrgovinskih tokova, kao ni pozadinu transakcije. Ove transakcije se obavljaju sa uspostavljanjem trgovine sa zemljama u kojima carinske i poreske službe nisu dovoljno osposobljene (korumpirane), u kojima je zakonodavstvo nedorečeno i u kojima ne postoje organizirani mehanizmi sprečavanja pranja novca. Glavnina pranja novca u vanjskotrgovinskim poslovima obavlja se lažnim iskazivanjem vrijednosti robe (precjenjivanje i podcjenjivanje) na carinskim deklaracijama, na kojima je vrijednost robe nesrazmjerna tržišnoj vrijednosti po kojoj se ta roba inače razmjenjuje. Robe koje su uglavnom paravan sumnjivih transakcija su duhan, alkoholna pića, tekstil, plemeniti metali, skupocjeni automobili. Vanjskotrgovinske transakcije vezane za pranje novca nije lako otkriti, pogotovo što sudionici u ovim poslovima redovno izmire carinu i porez. Ako carinici i posumnjaju u precjenjenu vrijednost robe pri uvozu, u prvi momenat nije ništa sumnjivo jer veća vrijednost znači i veće fiskalne prihode (carine i porez).

Unapređenja tog segmenta suzbijanja pranja novca postiže se edukacijom carinskih službenika kao i uspostavljanjem saradnje i razmjenom informacija između nacionalnih carinskih uprava, formiranjem baze podataka Carinske uprave sa prosječnim cijenama pojedinih roba pri uvozu i izvozu, kao i uspostavljanjem saradnje između ureda za sprečavanje pranja novca i nadzornih službi Ministarstva finansija.

Carinska deklaracija je osnovni dokument na osnovu kojega se obračunava carinska osnovica, te carinska i poreska davanja državi. Zbog toga se vrednovanju robe u vanjskotrgovinskoj razmjeni treba pridati posebna pažnja.

Ako je vrijednost robe viša ili niža od uobičajene tržišne vrijednosti, učesnik u ovom poslu koji lažno iskazuje vrijednost robe može zakinuti državni proračun za pozamašne iznose. Motivi za lažno iskazivanje vrijednosti robe jesu odljev kapitala radi ostvarivanja ekstra profita, zatim zadržavanja izvoznih subvencija i plaćanje manjeg poreza.

Carinska tarifa je osnovni instrument carinske politike u kojoj su propisane vrijednosti carinskih stopa koje se primjenjuju pri uvozu pojedinih roba na domicilno carinsko područje. Prema pravilima WTO-a, a i Evropske unije, carinska tarifa predstavlja glavni instrument trgovinske politike i pasivne zaštite pri uvozu. Bosna i Hercegovina je aplicirala za ulazak u WTO i nalazi se u grupi zemalja koje čekaju na ulazak u ovu organizaciju. Što se tiče Evropske unije, Bosna i Hercegovina je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju.

Visina carinske stope na uvoz pojedinih proizvoda nije sama po sebi generator obima sive ekonomije u vanjskoj trgovini. Uglavnom su to razlike u carinskim stopama unutar istog tarifnog broja. Velika razlika unutar istog tarifnog broja upućuje na potencijalnu mogućnost lažnog deklariranja vrste robe radi plaćanja što nižih carinskih i poreskih obaveza.

Pogrešno svrsatvanje robe prema tarifnoj oznaci može biti rezultat pogrešnog deklariranja (prema namjeni, porijeklu ili stanju robe) što ga obavlja uvoznik i kojem u tome mogu pomoći i carinski uposlenici. Ovaj oblik neregistrirane ekonomije može se procijeniti posmatrajući slične proizvode deklarirane unutar jednog tarifnog broja i odnos više i niže carinske tarife.

Odredbe o porijeklu robe su sastavni dio bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini, (CEFTA 2006), te moraju biti i usaglašene sa odredbama Uredbe o provedbi carinskog zakona.

Bezcarinski robni promet u regionu je jedan od ciljeva međunarodne zajednice. Trenutno je u implementaciji Sporazum o ozmjeni i pristupanju centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA 2006). Bosna i Hercegovina je ratificirala ovaj Sporazum koji je zamjenio dosadašnje bilateralne sporazume o slobodnoj trgovini u regionu Jugoistočne Evrope.

Procjena sive ekonomije u ovom segmentu se bazira na strožijem nadzoru primjene pravila o porijeklu robe kao i analizi svih ostalih saznanja iz različitih izvora kao alternativna metoda procjenjivanja.

Poznato je da osiguranje vanjskih granica jedne zemlje nije dovoljno za sprečavanje krijumčarenja robe. Bosna i Hercegovina, prema nekim istraživanjima ima oko 450 ilegalnih prijelaza preko kojih je moguće u BiH prokrijumčariti robu.

Mada su poduzeti značajni koraci na granicama, najveća borba protiv šverca bi se trebala odvijati unutar zemlje kako bi se spriječila distribucija nezakonito uvezenih roba (preprodaja krijumčarenih cigareta na ulicama i pijacama širom BiH potvrđuje ovaj problem).

U cilju sprečavanja ovih aktivnosti, Bosna i Hercegovina se aktivno uključuje u borbu protiv krijumčarenja i drugih fiskalnih prevara na međunarodnom nivou, jer je opće poznato da kriminalci uključeni u fiskalne prevare ne poznaju državne granice. Zato je Bosna i Hercegovina upućena na saradnju sa ostalim zemljama u susjedstvu a naročito onim sa kojima ima razvijene trgovinske odnose.

Istraživanja i procjena neregistrirane ekonomije u vanjskoj trgovini ne mogu biti jednoobrazna, nego su različita od slučaja do slučaja, i trebaju da budu zasnovana na kvalitetnoj informacionoj podlozi i obimnoj dokumentacionoj osnovi.

U Bosni i Hercegovini je u više navrata pokušavano procjeniti obim sive ekonomije u spoljnotrgovinskoj razmjeni:

a) CAFAO je svojevremeno, 2002. godine sačinio informaciju o velikom neregistriranom i podcjenjenom uvozu i nezabilježenim trgovinskim aktivnostima - uvoz, prevoz, prodaja. Ova studija je prezentirana Vijeću Ministara i tadašnjim Carinskim upravama u oba entiteta.

b) Carinska Uprava Federacije je 2002. godine napravila studiju nivoa potcjenjenosti uvoza u Federaciju, tako što je upoređena prosječna vrijednost tarifa u EU sa vrijednostima navedenim na carinskim deklaracijama. Studija naglašava gubitak prihoda carina, od oko 108,5 miliona KM godišnje, što uz prosječnu carinsku stopu od 8% daje podcjenjenost uvoza od oko 1,3 milijarde KM godišnje. Federalna carina je takođe napravila studiju gubitka prihoda zbog krijumčarenja, koja navodi da postoji značajan procenat krijumčarenog uvoza.

c) Prema preliminarnim procjenama sive ekonomije u BiH od strane MMF-a pretpostavlja se da je za 2001. godinu neregistrirani uvoz iznosio 30%, a neregistrirani izvoz 7%. Ova konstatacija predstavlja značajnu vrijednost i odražava se na sektor veleprodaje i maloprodaje, te sektor transporta. Neregistrirani uvoz uglavnom obuhvata potrošačka dobra. Što se tiče neregistriranog izvoza uglavnom se odnosi na drvo i visokotarifna potrošačka dobra.

Vrlo značajne podatke i informacije kao i doprinos u ovom istraživanju trebaju dati Uprava za indirektno oporezivanje, Državna granična služba, OHR i ostale relevantne institucije.

Rad na „crno“

Poseban problem i dalje predstavlja rad na „crno“ iako se čine značajni naponi na suzbijanju ovakvog načina rada. Glavne karakteristike ovakvog rada su da nije zaključen ugovor o radu sa zaposlenim u skladu sa Zakonom o radu, i s tim u vezi ne uplaćuju se ni doprinosi za penzijsko, invalidsko i zdravstveno osiguranje. Na taj način se direktno oštećuju fondovi iz kojih se finansiraju ugrožene kategorije stanovništva, a prije svega, nezaposleni i penzioneri.

Problem tržišta radne snage je još više izražen u odnosu na tranzicijske zemlje iz razloga rascjepkanog tržišta koje je posljedica, pored ostalog, ustavnog uređenja BiH.

Kao pretpostavka boljem funkcionisanju tržišta rada u FBiH izvršena je reforma radnog zakonodavstva. Usvojeni su Zakon o radu i Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba. Ovi zakoni su prilagođeni potrebama tržišne ekonomije i nude moderna rješenja koja korespondiraju sa međunarodnim radnim standardima u ovoj oblasti. Novo radno zakonodavstvo nije prepreka za otvaranje novih radnih mjesta i mobilnosti radne snage. Na osnovu Odluke o Zakonu o posredovanju u zapošljavanju i socijalne sigurnosti nezaposlenih osoba osnovan je Federalni zavod za zapošljavanje (Službene novine FBiH, broj 41/01). U cilju efikasnijeg rješavanja pitanja iz oblasti zapošljavanja formirane su kantonalne službe za zapošljavanje. Osnovana je Agencija za zapošljavanje na nivou BiH čiji je zadatak sakupljanje statističkih podataka vezanih za zapošljavanje na nivou cijele države i predstavljanje BiH u međunarodnim i bilateralnim pitanjima vezanim za rad. I pored postignutih određenih rezultata u zapošljavanju radnika u FBiH, neophodno je istaći da još uvijek nisu stvorene osnovne pretpostavke za veće i produktivnije zapošljavanje. Opća je ocjena da strani investitori smatraju ovo područje još uvijek politički i ekonomski nestabilnim. Posljedica ovakvog stanja su simbolična investiciona sredstva koja se ulažu u obnovu i rekonstrukciju privrede.

I prije rata u BiH je bila izražena nezaposlenost. Broj zaposlenih u BiH 1991. godine je iznosio 976.421, a nezaposlenih 308.306, a stopa zaposlenosti je iznosila 22,3% a nezaposlenosti 29,4%.

Došao je rat sa svim negativnim posljedicama. Skoro je svaka druga osoba u BiH pomjerena sa svog ognjišta bilo u statusu izbjegle ili raseljene osobe. Privreda je, posebno njeni najvažniji kapaciteti sa malim izuzecima, skoro uništena. U prvim poslijeratnim godinama i oni koji su vođeni kao zaposleni u stvari su bili bez posla i odgovarajućih zarada. Ovi i drugi negativni trendovi odrazili su se, posebno negativno na zaposlenost i zapošljavanje. Najlošiji odnos između zaposlenih i nezaposlenih u FBiH zabilježen je u 2002. godini kad broj zaposlenih iznosi 394.132 a nezaposlenih 290.715. U ovoj i narednih godina FBiH odnosno BiH bilježi najveću stopu nezaposlenosti (44,3%) od svih zemalja u tranziciji. Kada se broju nezaposlenih doda veliki broj penzionera, od čega preko polovine sa veoma niskim primanjima, invalida (ratnih, civilnih), demobilisanih boraca, civilnih žrtava rata dobivamo još složeniju situaciju. U situaciji kada je većina stanovništva u socijalnoj potrebi, da bi ljudi preživjeli neminovno je rad na „crno“. Bilo je procjena da je na „crno“ u FBiH radilo u prethodnom periodu oko 300.000 osoba.

Situacija se posljednjih godina donekle promijenila tako da prema podacima za I-VII 2008. godine imamo sljedeću situaciju:

Broj zaposlenih	429.015
Broj nezaposlenih	340.809
Prosječna plaća u KM	734
Prosječna isplaćena penzija u junu u KM	340
Broj penzionera VI 2008.	335.450

Odnos između broja zaposlenih radnika (429.015), i broja penzionera (335.450) iznosi 1: 1,27, što znači da na jednog penzionera dolazi 1,28 zaposlenih, što je veoma nepovoljno za privredu FBiH.

Inflacija koja se posljednjih godina držala pod kontrolom, u 2008. godini bilježi rast u prvom redu, zbog povećanih cijena naftnih derivata na svjetskom tržištu.

Za period I-VII 2008. godine zabilježen je slijedeći broj invalida i demobilisanih boraca:

Broj invalida	151.292
Broj demobilisanih boraca	83.578

Za izmirenje obaveza za pojedine kategorije stanovništva nedostaju sredstva (budžeti i drugi izvori) ili se obezbjeđuju sa zakašnjenjem. Ovi podaci govore da je socijalna situacija i dalje vrlo otežana, što ima za posljedicu rad na „crno“ negdje manje a negdje više u svim oblastima i granama privrede, vanprivrednim djelatnostima uključujući i organe uprave. Koje su razmjere rada na „crno“ stvar je dubljih analiza.

Na „crno“ rade ne samo nezaposleni, već i dio zaposlenih, penzioneri, đaci i studenti i druge kategorije stanovništva.

Akcija na suzbijanju rada na „crno“ u FBiH od 02. do 31. jula i od 05. novembra do 1. decembra 2007. godine bila je uspješna, jer su poslodavci legalizovali status za 61.881 radnika, dok su iz evidencije nezaposlenih brisana 25.443 lica. Također će se vršiti kontrola provođenja zakona u kantonalnim zavodima za zapošljavanje. Svrha ove kontrole je da se utvrdi stvarni broj osoba koje su zaista nezaposlene, te broj onih koji se na Zavodu nalaze a nemaju za to pravo.

Utaja poreza

Siva ekonomija je legalna privredna aktivnost koja nije prijavljena radi izbjegavanja plaćanja poreza. Porezna evazija ili porezna utaja nezakonit je način smanjenja poreznih obaveza, npr. podcjenjivanjem ostvarenog dohodka ili iskazivanjem većih poslovnih odbitaka. Izbjegavanje poreza za razliku od porezne utaje podrazumijeva sve dopuštene zakonske korake učinjene radi smanjenja ili potpunog ukidanja porezne obaveze iskorištavanjem svih manjkavosti odnosno nedorečenosti zakona.

Evazija poreza, tj. nastojanje da se izbjegne plaćanje poreske obaveze, u potpunosti se razlikuje od prevaljivanja poreza. Kod prevaljivanja poreza, poresku obavezu će neko platiti, a država neće biti oštećena. Kod evazije to nije slučaj, nego porez se ne izmiruje ili se nastoji da se ne plati. Na taj način država je direktno oštećena.

Utaja poreza može da se vrši i u pogrešno vođenim knjigama, ili vođenjem jednih knjiga za sebe, a drugih za poreske organe.

Postoje brojni uzroci za pojavu utaje poreza. U literaturi se najčešće navode visoki porezi i rigidna privredna regulativa, s jedne strane, a sa druge strane, finansijski problemi u poslovanju, velika nezaposlenost i nizak životni standard pojedinih slojeva stanovništva.

Neefikasnost poreskog sistema predstavlja svakako najznačajniju oblast privredne regulative koja najviše i najčešće utiče na pojavu sive ekonomije. Visoke poreske stope predstavljaju glavni podsticaj za skrivanje ekonomske aktivnosti ili prihoda. U nekim zemljama evazija je izraženija kod jedne vrste poreza, dok u drugim zemljama veći značaj ima druga vrsta poreza, u zavisnosti od opštih karakteristika poreskog sistema, kao i njegove konkretne prilagođenosti stvarnim ekonomskim uslovima. Na primjer, u SAD poseban značaj imaju porezi na dohodak, u Evropi to su doprinosi za socijalno osiguranje i porez na dodanu vrijednost, dok se u zemljama u razvoju ovoj listi mogu dodati i porezi u spoljnoj trgovini (carine).

Postoji određena korelacija između visine poreskog tereta i evazije poreza, odnosno, želje za prelaskom u sivu zonu prilagođavanja. Naime, veći poreski teret ima za posljedicu i veći obim sive ekonomije.

Porezna evazija u Federaciji BiH posljedica je rada „na crno“ i plaćanja u gotovini ili u naturi, prijavljivanja na minimalnu plaću, a ostali se dio dohodka isplaćuje u gotovini, isplaćivanja plaća preko studentskog servisa i autorskih honorara zbog nižih stopa poreza i sl.

Obveznik poreza na dobit često prikazuje veće materijalne troškove putem precijenjenih putnih naloga, izdatih računa bez ostvarene kupovine, isplaćivanja honorara za autorski rad ili obavljene usluge (istraživanje tržišta, administrativni poslovi i sl.), te na taj način smanjuju stavku dobiti.

Preduzeća iz privatnog sektora vrlo često isplaćuju formalno male plate, na nivou garantovanih koje zaposlenima obezbjeđuju penziona i zdravstveno osiguranje, a razliku do normalnih plaća obezbjeđuju isplatama na crno. Stoga je i broj formalno zaposlenih u privatnom sektoru veoma mali, jer mnoga

preduzeća ne prijavljuju zaposlene i stoga su oni na tipičnom radu na crno. Loše stanje na tržištu rada, niske nadnice i nemogućnost zapošljavanja prisiljavaju mnoge zaposlene da pristanu na takav oblik rada koji je nedostojan dostojanstva zaposlenih i koji je danas karakteristika samo najsiromašnijih zemalja u kojima legalitet nije značajnija karakteristika društva.

Obračunski sistem kojim se iskazuju poslovni rezultati na kraju poslovne godine nije dovoljno precizno definisan i ostavlja velike mogućnosti različitog tumačenja, pa preduzeća, kako privatna, tako i državna, koristeći razne mehanizme koje im takav sistem obračuna pruža nastoje da predstavljaju poslovni rezultat lošijim nego što je on u stvarnosti. Time preduzeća izbjegavaju plaćanje poreza na dobit ili ga plaćaju u umanjenom iznosu.

Značajan broj subjekata u FBiH, naročito u privatnom sektoru, značajno podcjenjuje svoje prihode, dobit i plate radnika, a samim tim i iznos doprinosa i poreza.

Utaja poreza je veoma prisutna, posebno u privatnom sektoru, preduzeća – obrtnici, u trgovini, prodaji nekretnina, uvozu, u privatnim kladionicama i kockarnicama, privatnim medicinskim i stomatološkim ordinacijama i sl.

Rasprostranjena je praksa prodaje za gotovinu bez evidentiranja i plaćanja poreza i doprinosa.

Efikasnost poreznog sistema ne ovisi samo o odgovarajućim poreznim zakonima, nego i učinkovitosti i integralnosti porezne uprave. Koliko god porezni zakoni bili pažljivo napravljeni, ne mogu ukloniti jaz između porezne uprave i poreznih obveznika, tako da je porezna uprava koju čine stručni i odgovorni ljudi najvažniji uvjet u ostvarivanju „poreznog potencijala“ zemlje. Porezni zakoni ili porezna politika su toliko dobri koliko je dobra porezna uprava.

Uz relativno nizak nivo poreznog morala i nenaviknutost poreznih obveznika na plaćanje poreza, poreznoj upravi i službi nadzora ostaju nimalo lagani zadaci. Jednako tako važno je pitanje daljnjeg stručnog osposobljavanja i usavršavanja zaposlenih u ovim službama.

Treba napomenuti da je na značajno smanjenje sive ekonomije u ovoj oblasti značajno uticalo uvođenje PDV-a.

Sječa trupaca i ilegalni izvoz

Od ukupnih šumskih površina u Bosni i Hercegovini na državno vlasništvo otpada preko 80%. U Federaciji BiH u državnom vlasništvu je 81,3% (1.206.616 ha) i u privatnom sektoru 18,7% (277.688 ha). Za razliku od ostalih evropskih zemalja kod nas je dominantno državno vlasništvo. Država kao vlasnik može bez ograničenja voditi jedinstvenu politiku u pogledu upravljanja i gospodarenja šumama.

Rat i ratna zbivanja su se na najgori način odrazila na šumarstvo jer su dovela do njegove teritorijalne razgradnje. Pored entitetske podjele šumarstva, u Federaciji BiH šumarstvo je dodatno podijeljeno i po drugim kriterijima ⁶ tako da ima primjera da na nekadašnjim šumsko privrednim područjima sa uspješnim šumarstvima, sada egzistira više preduzeća šumarstva. U takvim slučajevima, kao i uopšte, prevladavaju politike kratkoročnih i lokalnih interesa.

U 2002. godini donesen je Zakon o šumama u FBiH. Stručni i inspekcijski nadzor nad iskorištavanjem BH šumskih resursa imaju kantoni.

Uz navedeno kao i nedovoljan broj šumarskih inspektora i luga za 30 šumsko-gospodarskih područja mogućnosti za nekontrolisanu (bespravnu) sječu i uništavanje šuma su velike. U šumskim područjima u blizini gradskih centara očita je nekontrolisana (bespravna) sječa i uništavanje šuma. Podneseno je hiljade krivičnih i prekršajnih prijava, ali je prisutna sporost u rješavanju od strane nadležnih sudova. I dalje je prisutna preprodaja drvnih sortimenata vezana obično za nelegalan rad pilana.

⁶ Šume i šumska zemljišta u FBiH obuhvaćena su u 30 šumsko-gospodarskih područja, od kojih 7 u cjelosti, a 23 u većem ili manjem dijelu su pocijepana sa RS.

Prema Glasniku Privredne komore FBiH br. 55 iz aprila 2007. godine, u Bosni i Hercegovini ima oko 2000 pilana (većinom nelegalnih). Od toga, 1300 smješteno je na teritoriji FBiH. Više od polovine pilana u FBiH radi bez odobrenja za rad. Nelegalno se sijeku šume, nelegalno prerađuju, prodaju i izvoze, a država od toga nema ništa.

Prisutna je pojava bespravnog zauzimanja šuma i šumskog zemljišta. U FBiH evidentirano je preko 1000 uzurpacija sa površinom od više stotina hektara. U šumama i na šumskom zemljištu izgrađeno je par stotina raznih objekata. Radi zaštite šumskog fonda Vlada FBiH usvojila je Akcioni plan za suzbijanje nezakonitih aktivnosti u sektoru šumarstva.

Obim bespravne sječe, a time i veličinu neregistrovane tzv. sive ekonomije vrlo teško je utvrditi bez detaljne inventure šuma i obezbjeđenja njihove efikasne zaštite.

Što se tiče ilegalnog izvoza trupaca teško je utvrditi njegove razmjere s obzirom na postojanje preko stotine ilegalnih prelaza granice, posebno na rijeci Drini. Evidentno je da se ilegalan izvoz iz BiH, odnosno FBiH odvija preko Hrvatske za Italiju, Sloveniju i druge zemlje Evrope te u Srbiju, kao i na albansko i na grčko tržište.

Bespravna gradnja

Osnovna zakonska i podzakonska regulativa u ovoj oblasti je sljedeća: Zakon o građevinskom zemljištu FBiH, Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou FBiH, Uredba o uređenju gradilišta, obaveznoj dokumentaciji na gradilištu i sudionicima u građenju, Uredba o tehničkim svojstvima koje građevine moraju zadovoljavati u pogledu sigurnosti te načinu korištenja i održavanju građevina i dr.

Podizanje građevine bez pravosnažnog odobrenja za građenje nije dozvoljeno i predstavlja bespravnu gradnju. Za bespravno izgrađenu građevinu ne smije se dati priključak na javni vodovod, kanalizaciju i električnu mrežu.

Iznimno, bespravnu gradnju moguće je, kantonalnim zakonom ili propisom, legalizovati ukoliko takva gradnja ne ugrožava opći javni interes, uklapa se u prostorno plansku dokumentaciju i ne utiče na zadovoljavanje uvjeta zaštite: okoliša, terena (klizišta), stanovništva i materijalnih dobara.

Prema Zakonu o građevinskom zemljištu FBiH, fizičko i pravno lice kome je dodijeljeno gradsko građevinsko zemljište na korištenje radi građenja, dužno je platiti naknadu za dodijeljeno zemljište i naknadu uz troškove uređenja tog zemljišta. Niko se ne može osloboditi obaveze plaćanja naknade utvrđene ovim zakonom. Visina naknade utvrđuje se rješenjem o dodjeli zemljišta na korištenje radi građenja, odnosno rješenjem o urbanističkoj saglasnosti za uređenje gradskog građevinskog zemljišta. Rješenjem o urbanističkoj saglasnosti utvrđuje se naknada za uređenje gradskog građevinskog zemljišta prema jedinici površine objekta u saglasnosti sa prostornim ili urbanističkim planom.

Još od ranije prisutna je bespravna gradnja kako kuća i stanova u privatnom vlasništvu, tako i građevinskih objekata u državnom vlasništvu. Ovo je posebno izraženo u manje urbanim sredinama. Bespravnu gradnju činili su još većom protekli rat i njegove posljedice. Veliki broj ljudi je pomjeren sa svojih ognjišta i nalazio se ili se nalazi u svojstvu raseljene ili izbjegle osobe. Da bi se dobio krov nad glavom često se nije obaziralo na činjenicu da li je gradnja, pa i privremenih objekata, u skladu sa propisima. Osim toga, građevinska aktivnost bila je usmjerena, prije svega, na obnovu, dogradnju i nadogradnju oštećenih objekata. Iz ovih i drugih razloga, ima slučajeva da su i u velikim gradovima (Sarajevo i drugi) bespravno izgrađene cijele ulice.

Građevinske naknade uglavnom su prihod općine, odnosno kantona. Sa učestalom bespravnom gradnjom i kada se ima u vidu visina naknada, dolazi se do značajnih sredstava, bez kojih ostaju njihovi korisnici.

Sigurno da ima određenih nedostataka i u zakonskoj regulativi. Imajući u vidu političku, ekonomsku i socijalnu situaciju, naročito u poslijeratnom periodu, nedovoljan broj i neadekvatnu stručnost građevinskih inspektora, zavisno od općine do općine, stvarno stanje u oblasti bespravne gradnje može se donekle tolerisati.

Nedostatak prostornog plana FBiH i na osnovu njega urbanističkih planova još usložnjava ovakvo stanje. Bez obzira na sve, uz činjenicu da je od rata prošao značajan broj godina i da se znatan broj izbjeglih i raseljenih vratio svojim kućama, nema razloga da se u ovu oblast ne uvede više reda. Službe za imovinsko – pravne poslove su najodgovornije za stanje u ovoj oblasti. Bespravna izgradnja, s obzirom na njenu dimenziju, zaslužuje da se u ovu problematiku, pored općinskih i kantonalnih organa vlasti uključe i veše institucije FBiH.

Izdavanje stanova i poslovnog prostora bez prijavljivanja prihoda

Zakonom o stambenim odnosima utvrđeno je da je stan skup prostorija namijenjenih za stanovanje sa pomoćnim prostorijama koje, po pravilu, čine jednu građevinsku cjelinu i imaju zaseban ulaz. Ovim zakonom je predviđeno da se stan ili dio stana ne može koristiti u poslovne svrhe odnosno izdavati u zakup u poslovne svrhe, niti pretvarati u poslovne prostorije, ukoliko skupština kantona nije to propisala zbog konkretnih potreba pojedinih gradova i naselja gradskog karaktera.

U BiH po popisu iz 1991. godine bilo je 1.315.756 stanova. Od toga, 250.033 društvenih stanova i 1.065.723 privatnih.

Na stambenom tržištu, osim izdavanja podstanarskih soba, evidentno je izdavanje i cijelih stanova te poslovnih prostora bez prijavljivanja prihoda. (Za jednosoban stan u prvoj zoni većih gradova oko 300 KM bez režija). Prosječna cijena kvadratnog metra poslovnog prostora iznosi 10 do 50 KM zavisno od namjene, opremljenosti i mjesta gdje se nalaze poslovni prostori.

Nakon rata, prisutna je pojava da su mnoge izbjeglice i raseljena lica vratili u posjed svoje stanove te ih izdali na korištenje drugim licima, odnosno strancima. U većini slučajeva podstanari nisu prijavljeni. Koliko su oštećeni kantonalni budžeti zbog neplaćenih poreza na prihod od imovine teško je reći bez dubljih istraživanja.

Neprijavljivanje i manje prikazivanje poreza na prihod građana

Siva ekonomija je prilično raširena i u sektoru stanovništva, a pored brojnih aktivnosti u kojima stanovništvo učestvuje je primjer neprijavljivanja i manjeg prikazivanja prihoda na prihod građana u cilju neplaćanja ili manjeg plaćanja poreza. Zato je slaba naplativost poreza na ukupan prihod građana.

Do 01.01. 2008. godine porezi na prihod građana bili su regulisani kantonalnim zakonima o porezima građana. Srednjobosanski kanton i Zapadnohercegovački nisu imali propisanu ovu vrstu poreza.

Zakonima o porezima građana na nivou kantona bili su regulisani porezi na dohodak fizičkih lica, na imovinu, na prihod od imovine i imovinskih prava, na prihod od autorskih prava, patenata i tehničkih unapređenja na naslijeđe i poklone, na dohotke od igara na sreću, na prihod od poljoprivrede i šumarstva, ukupan prihod fizičkih lica, na potrošnju u ugostiteljstvu, na dohodak i na reklamu.

Donošenjem Zakona o porezu na dohodak FBiH (koji se primjenjuje od 01.01. 2009. godine), Propisuje se način utvrđivanja i plaćanja poreza na dohodak fizičkih lica u Federaciji BiH. Ovim zakonom želi se prevazići raznolikost i neujednačenost sadašnje porezne regulative u FBiH, kao i izbjeći višestruko oporezivanje istih prihoda, što je trenutno posljedica Ustavom propisane nadležnosti po kojoj fiskalnu politiku kreiraju i provode Federacija BiH i kantonalne vlasti. Sada se na identičan način uređuje oporezivanje dohotka fizičkih osoba u cijeloj Federaciji BiH, te rješava problem dvostrukog oporezivanja prihoda koje rezidenti Federacije BiH ostvaruju u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu BiH.

Osim oporezivanja fizičkih osoba, prihoda na osnovu imovine i imovinskih prava, autorskih prava, patenata i tehničkih unaprjeđenja, obavljanja poljoprivredne djelatnosti, kao i ukupnog prihoda građana, koje se vršilo po kantonalnim propisima, uređuje se i oporezivanje prihoda na osnovu stalnog i privremenog radnog odnosa u vidu plaća, dodatnih primanja, ugovora o djelu i slično.

Špekulacije prilikom prometa nekretninama

Špekulacija (speculation) je kupovina robe ili imovine koje nisu namijenjene krajnjoj potrošnji, već budućoj prodaji po nekoj većoj cijeni. Špekulaciju možemo definisati i kao radnju koja je usmjerena ka ostvarivanju dobiti na osnovu očekivanih cjenovnih razlika. U bankarskom svijetu to se najčešće događa na području vrijednosnih papira, stranih valuta.

Veoma je raširen oblik sive ekonomije prilikom prometa nekretnina (kuće, stanovi, zemljišta poslovni prostor i dr.).

Posljednih godina, naročito poslije rata pojedinci imaju velike izvore prihoda bez oporezovanja kupujući i prodajući nekretnine.

U trgovini nekretninama javljaju se neregistrirani posrednici koji primjera radi, samo na jednom stanu zarade desetak ili više hiljada KM. Ima i slučajeva da se vrši prodaja nekretnina i kada prodavac nije upisan u zemljišne knjige i nije stvarni vlasnik nekretnine. Tada se radi o klasičnoj prevari.

Prema analizama eksperata za nekretnine, jugoistočna Evropa, uključujući i sve izazove i rizike koji u njoj postoje, najprivlačniji je region za investiranje u poslovni i stambeni prostor. Ovo područje donosi godišnju zaradu višu 15-20 odsto nego što je u drugim delovima Starog kontinenta.

U postupku kupoprodaje većina stranaka angažira agenciju za promet nekretninama. Međutim, situacija na tržištu daleko je od sređenog i transparentnog. Dodatni problem u trgovini nekretninama predstavlja crno tržište. Određeni broj posrednika obavlja poslove kupoprodaje bez da imaju prijavljenu firmu ili obrt za tu djelatnost, što znači da ne prijavljuju naplaćene provizije za sklopljene poslove, i ne plaćaju poreze.

Pranje novca

Pranje novca je proces prikriivanja ilegalnih izvora prihoda ostvarenih putem krivičnih radnji, u cilju uključivanja tih prihoda u tokove legitimnog i legalnog finansijskog poslovanja. Pitanje pranja novca je integralno povezano sa problemima korupcije, organiziranog kriminala, finansijske prevare, šverca i drugih krivičnih djela usmjerenih na ostvarivanje profita. Ovaj problem uzrokuje ozbiljne posljedice ukoliko se ne rješava na adekvatan način

Kriminalci se koriste raznim tehnikama pranja novca kako bi prikazali naizgled legitimno porijeklo prihoda od svojih aktivnosti. Ovakve aktivnosti su sve šire i sve više se javljaju u međunarodnim okvirima. Pranje novca takođe sve više postaje međunarodna aktivnost globalnih razmjera. Iz tog razloga su mnoge međunarodne organizacije uspostavile standarde, procedure i preporuke kako bi rješavale ovaj fenomen. Danas se pranje novca u većini zemalja smatra ozbiljnim zločinom, te je općeprihvaćeno mišljenje da organi vlasti rizikuju da dođu u situaciju u kojoj će ih podrivati organizirani kriminal i korupcija, ukoliko nemaju adekvatne zakone i procedure koje su usmjerene na rješavanje pitanja koja se tiču spriječavanja, otkrivanja, istraživanja i poduzimanja zakonskih mjera u slučajevima pranja novca. Pranje novca općenito podrazumijeva rješavanje, pretvaranje ili čišćenje novca stečenog kriminalnim aktivnostima (najčešće trgovinom droge), njegov prijelaz preko međunarodnih granica (ponajviše povratak u zemlje gdje je droga proizvedena) i ponovno uključivanje tog novca u regularne novčane tokove. Pranje novca i korupcija koja je njegova česta popratna pojava uveliko šteti nacionalnoj privredi.

Smatra se da su privrede u procesu transformacije, kao što je privreda Bosne i Hercegovine, posebno podložne kriminalnim aktivnostima, te prema tome i pranju novca. Osnovni razlog leži u tome što je njihov finansijski regulatorni okvir, i u bankovnom i nebankovnom sektoru, još u fazi razvoja i stoga manje otporan nego u drugim zemljama. Osim toga, postoje i drugi razni razlozi specifični za pojedine zemlje zbog kojih postoje dodatne mogućnosti za pranje novca.

Metodi pranja novca u BiH slični su onima za izbjegavanje poreza. Način koji najviše preovladava za pranje novca od izbjegavanja poreza i carina je korištenje fiktivnih preduzeća osnovanih na osnovu prevare sa ličnim dokumentima i korupcije. Međuentitetska podjela između RS i FBiH doprinosi tome.

Prema tek grubim procjenama koje postoje, vjeruje se da se u svijetu godišnje opere između 300 i 500 milijardi US\$. Vito Tanzi (1996) i Peter Quirk (1996) procjenjuju da neto finansijska dobit onih koji se time bave predstavlja dva posto globalnog BDP-a, time da je vrijednost opranog novca vjerovatno znatno veća. Nova informatička tehnologija, fleksibilnost i prilagodljivost u djelovanju, stručna pomoć i ogromna finansijska sredstva koja su na raspolaganju znatno olakšavaju proces pranja novca i njegov prijenos preko granica. Iako u pranju novca i nadalje ponajviše sudjeluju banke, od njega nisu pošteđene niti druge ustanove gdje se koriste veće količine gotovog novca, a često nisu pod jačom zakonskom regulativom ili nadzorom, poput štedionica, kockarnica, mjenjačnica i osiguravajućih društava. Ujedno, zabilježeni su i slučajevi da je pranje novca ostvareno kupovinom zlata i dragog kamenja, umjetničkih predmeta, antiknog namještaja i slično, što sve zahtijeva stalno prilagođavanje i budnost nadležnih tijela.

Finansijske su ustanove ključni faktor utvrđivanja slučajeva nelegalnih transakcija finansijskim sredstvima.

U uspješnom sprječavanju pranja novca na globalnom nivou, je najbitniji daljnji razvoj međunarodne saradnje uz korištenje modernih i efikasnih metoda.

Tranzit ljudi, droge i oružja

Trgovina ljudima je ropstvo modernog doba. Većina žrtava trgovine ljudima potiču iz država koje prolaze kroz političku i ekonomsku tranziciju, kao i iz država koje se suočavaju sa poslijeratnom rekonstrukcijom. Potaknute ekonomskim nejednakostima, visokim procentom nezaposlenosti i/ili lošom društvenom situacijom u državama iz kojih dolaze, osobe koje pripadaju socijalno ugroženim grupama bivaju privučene mogućnošću ostvarenja bolje budućnosti, i obmanute obećanjima o dobro plaćenim poslovima u bogatijim državama. Međutim, surova realnost je da one često završe u uvjetima ropstva ili pokornosti, i bivaju podvrgnute ozbiljnom fizičkom i mentalnom nasilju.

Trgovina ljudima u Bosni i Hercegovini je problem od polovine 1990.-ih godina. U početku ocijenjena kao država tranzita i država odredišta, sada se smatra državom porijekla; mnoge žrtve trgovine ljudima su građani BiH.

U proteklim godinama, bh. vlasti poduzeli su niz pravnih, administrativnih i operativnih mjera. Međutim, trgovci ljudima su iskoristili početni nedostatak pravnog okvira i znanja, slabost organa za provedbu zakona i lošu saradnju između učesnika u borbi protiv trgovine ljudima. Kao rezultat toga, trgovci ljudima su postali veoma vješti u izmjenama načina djelovanja, kako bi zaobišli organe vlasti. Trgovinu ljudima je, zbog toga, teže uočiti, i izuzetno teško se protiv nje uspješno boriti.

Krivični zakon BiH, entitetski krivični zakoni i krivični zakon Distrikta Brčko sadrže odredbe o krivičnim djelima na osnovu kojih se može vršiti krivično gonjenje trgovaca ljudima.

BiH je potpisala i ratificirala UN Protokol o sprječavanju, ukidanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno ženama i djecom, kojim se dopunjava UN Konvencija o borbi protiv transnacionalnog kriminala, takođe poznatom kao "Protokol iz Palerma". Shodno tome, kodificirala je "trgovinu ljudima" kao krivično djelo i jasno odredila odgovarajuće sankcije u skladu sa Protokolom.

Trgovinu ljudima treba razlikovati od krijumčarenja osoba. Prije svega, krijumčarenje migranata, iako se često odvija u opasnim i ponižavajućim okolnostima, uključuje migrante koji su pristali na krijumčarenje. U slučaju trgovine ljudima, s druge strane, žrtve ili nikada nisu pristale na to, ili, ako su u početku pristale, taj pristanak je kasnije izgubio smisao zbog prevarenog ili zlobnog djelovanja izvršilaca. Drugo, krijumčarenje se završava dolaskom migranata na planiranu destinaciju, dok trgovina često uključuje trajniju eksploataciju žrtava u nekoj drugoj državi radi ostvarivanja dodatnog nezakonitog profita trgovcima. Treće, krijumčarenje je uvijek prekogranično, dok trgovina ljudima to ne mora biti ("unutrašnja trgovina").

Nedozvoljena trgovina drogom je temeljni oblik organiziranog kriminala, posebno u Jugoistočnoj Evropi.

Faktori koji čine BiH atraktivnim tranzitnim područjem pogodnim za prepakiranje i redistribuciju droge i predstavljaju veliku prednost u rukama kriminalaca su: relativno porozne granice, zakonski i institucionalni okvir u razvoju, nepostojanje tehničke opremljenosti i interna podijeljenost krivično-pravosudnog sistema.

Neovlašteno sijanje i gajenje maka i psihoaktivne konoplje, neovlaštena proizvodnja opojne droge, neovlašteno stavljanje u promet opojnih droga, neovlaštena proizvodnja i promet materijala i opreme neophodnih za proizvodnju opojnih droga, navođenje na zloupotrebu i omogućavanje zloupotrebe opojnih droga, nabavljanje, držanje opojnih droga i drugih medikamentnih sredstava regulisano je kao krivično djelo prema Zakonu o krivičnom postupku FBiH i Zakonu o sprečavanju i suzbijanju zloupotrebe opojnih droga u BiH.

Krijumčarenje oružjem, cigaretama, naftom i dr. predstavlja organizirani kriminal i značajan izvor prihoda za različite grupe, a gubitak javnih prihoda države. Iako je obim krijumčarenja smanjen zbog postepene normalizacije u regiji (od nedavno uvedeni režimi PDV-a) i libelarnije trgovine među zemljama uticat će na smanjenje, ali ne i na potpuno ukidanje - ovisnosti od prihoda od akciza i carina, krijumčarske mreže uspostavljene u 1990-tim i dalje su veoma aktivne, Evropska Komisija: CARPO regionalni projekat, Izvještaj o stanju u oblasti organiziranog i privrednog kriminala u Jugoistočnoj Evropi, Strasbourg, septembar 2006. godine).

Od osnivanja državne granične službe 20-tak pripadnika ove službe udaljeno je sa posla zbog umiješanosti u kriminal, posebno trgovinu ljudima ili krijumčarenje.

RAZLIČITE METODE MJERENJA SIVE EKONOMIJE

Pri izboru koncepta u istraživanju sive ekonomije različiti autori polaze sa različitih stanovišta u skladu sa širim ili užim aspektima posmatranja i ciljevima istraživanja.

Procjena sive ekonomije po konceptu društvenog proizvoda obično se vrši sa ciljem da se utvrdi koliko ostvarenog društvenog proizvoda oficijelna statistika nije registrirala (neregistrirani društveni proizvod), bilo zbog pristrasnosti ekonomskih aktera, bilo zbog pristrasnosti samih statističkih organa. Po konceptu državnog budžeta, procjena sive ekonomije se vrši sa ciljem da se utvrdi koji dio ekonomske aktivnosti nije prijavljen poreskim vlastima, tj. koliko je država izgubila javnih prihoda, bilo zbog pristrasnosti poreskih obveznika bilo zbog pristrasnosti samih poreskih organa.⁷

Postoji više vrsta metoda za procjenu sive ekonomije u zavisnosti od raspoloživih podataka, specifičnosti razvoja pojedinih privreda i razvijenosti odgovarajućih istraživanja.

⁷ Prof. dr Rajko Tomaš (edit.), Gray Economy in the Republic of the Srpska, UNDP, 1997., tačka 6.1. Metode procjene, strana 48, stav prvi i osam redova u zadnjem stavu.

Sa stanovišta izvora podataka na kojima se zasnivaju procjene, razlikuju se dvije grupe metoda procjene sive ekonomije (direktne i indirektne)⁸, s tim da se može dodati i treća grupa modela – uzročni modeli:

a) Direktne metode:

- › ankete,
- › porezna revizija

b) Indirektne metode:

- › razlika porezne statistike i nacionalnih računa,
- › razlika primitaka i izdataka - makropristup,
- › razlika primitaka i izdataka - mikropristup,
- › tržište radne snage,
- › gotovina u opticaju,
- › metoda transakcija,
- › metoda upotrebe podataka o fizičkim inputima.

c) Uzročni modeli:

- › potražnja za gotovim novcem,
- › determinante/indikatori.

Direktni metodi koriste podatke koji se dobijaju neposredno od učesnika sive ekonomije u anketnim istraživanjima koja se posebno organizuju za te svrhe, kao i podatke proizišle iz revizija od strane raznih inspekcijskih i kontrolnih institucija.

Kod indirektnih metoda procjene se zasnivaju na statističkim podacima koji su raspoloživi. Najvažnija prednost direktnih metoda procjene je što omogućavaju različite aspekte analize sive ekonomije, a glavni nedostaci su u tome što u anketama nastaju sistematske greške zbog namjernog skrivanja podataka o sivoj ekonomiji i zbog odbijanja saradnje najznačajnijih učesnika sive ekonomije. Osim toga, ovakva istraživanja više koštaju i duže traju, a zahtijevaju opsežnu terensku organizaciju rada sa velikim brojem obučanih lica.

Prednost indirektnih metoda je u tome što manje koštaju, ne zahtijevaju mnogo vremena, niti veliku organizaciju istraživanja. Glavni nedostaci su im u tome što je teško izabrati adekvatan model koji doro opisuje kako se informacije o sivoj ekonomiji dobijaju posredstvom podataka koji su već raspoloživi, kao i u tome što najčešće omogućuju samo globalnu procjenu ukupnog obima sive ekonomije i njenog uticaja na veličinu bruto domaćeg proizvoda, budžeta i stepena poreskog opterećenja privrede.

Najbolji rezultati se dobijaju kada se prednosti direktnih metoda kombinuju sa prednostima indirektnih metoda. To su tzv. mješoviti metodi.

Prije pet do šest godina Federalni zavod za programiranje razvoja dostavio je Vladi FBiH prijedlog da istražimo i izvršimo procjenu sive ekonomije direktnom metodom putem anketnih istraživanja neposredno kod učesnika sive ekonomije, za šta nam je u tom momentu bilo neophodno oko 250.000 KM.

U današnjoj situaciji stanja federalnog budžeta neracionalno je vršiti procjene na ovaj način, te smo se zbog toga odlučili na indirektne metode. Ove metode znatno kraće traju, ne daju sasvim precizne procjene u pojedinačnim sektorima sive ekonomije, ali se može doći do poprilično preciznih globalnih procjena ukupnog obima sive ekonomije.

⁸ Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., strana 19 prvi stav, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

EUROSTATOV PRISTUP MJERENJU SIVE EKONOMIJE

Europska unija uvela je eksplicitnu obavezu za sve nove zemlje članice da u službeni podatak o BDP-u uključe i procjenu sive ekonomije koja je posljedica statističkih ili ekonomskih razloga. Za tu namjenu za zemlje kandidate, osmišljen je takozvani Eurostatov Exhaustiveness program. U skladu s rezultatima tog programa, nove članice EU u službeni BDP uključuju i korekciju za sivu ekonomiju.

U svakoj privredi postoji dio ekonomske aktivnosti koji nije obuhvaćen standardnim statističkim istraživanjima. Razlozi neuključivanja mogu biti razni, a bez obzira o kojim se razlozima radi, pojam siva ekonomija obuhvaća one aktivnosti koje bi se prema metodologiji obračuna trebale uključiti u obračun nacionalnih računa, ali nisu obuhvaćene.

Podaci o nivou ukupnog BDP-a bez uključene sive ekonomije mogu uputiti na pogrešan zaključak o nivou razvijenosti neke privrede, ali i o kretanju ukupne privredne aktivnosti, što može u određenim slučajevima dovesti do ozbiljnih posljedica. Pitanje nivoa razvijenosti mjereno BDP-om po stanovniku postaje iznimno značajno u novom okruženju priključivanja EU, jer većina prava u smislu potraživanja, odnosno obveza prema evropskim fondovima ovisi o službeno zabilježenom nivou BDP-a po stanovniku.

Nema dvojbe da bi procjenu veličine sive ekonomije svakako trebalo uključiti u ukupni BDP svake zemlje, pa tako i Bosne i Hercegovine. To je u skladu s preporukama međunarodnih institucija koje u svom djelokrugu rada metodološki razvijaju i unapređuju sistam nacionalnih računa, kao i s obavezom zemalja kandidata za EU da u službeni BDP uključe procjenu veličine sive ekonomije.

Istovremeno, uključivanje sive ekonomije u službene statistike treba poslužiti kao polazište pri formulisanju gospodarske politike usmjerene na smanjivanje porezne evazije, ali i ublažavanje posljedica koje mogu proizlaziti iz netačnih informacija koje se tiču makroekonomskog okvira.

Osim direktnih posljedica razvoja sive ekonomije koje se uglavnom očituju kao gubitak poreznih prihoda, ponekad su jednako važne i neizravne. To se u prvom redu odnosi na iskrivljeni statističko-informacijski sistem privrede, što može imati ozbiljne posljedice na formulisanje odgovarajuće ekonomske politike.

Povećani udio sive ekonomije direktno utiče na ostvarivanje manjih državnih prihoda od potencijalnih. Ako je moguće ostvariti istodobno smanjenje državnih troškova, tada će se manjak prihoda odraziti kao smanjenje ukupne usluge koju državne jedinice pružaju ostatku privrede. Ako troškovi, što je u praksi uobičajeno, nisu podložni smanjivanju, tada će rast neslužbenog dijela privrede uticati na pojavu budžetskog deficita sa svim negativnim popratnim pojavama.

U nastojanju da ostvare željeni nivo državne potrošnje, porezne vlasti uobičajeno će reagirati na način da gubitke poreza, zbog rasta sive ekonomije, kompenziraju povećanim poreznim stopama. To za posledicu ima dodatno opterećenje onog dijela privrede koja plaća poreze, čime mu se povećavaju troškovi i smanjuje konkurentnost. Ovisno o sklonosti preuzimanja rizika povećanjem poreznih stopa, moguć je daljnji porast sive ekonomije.

Sa statističkog stajališta, uz pojavu sive ekonomije vezana je mogućnost tačnih međuvremenskih i međuprostornih poređenja. Bez kvalitetne procjene sive ekonomije, poređenja između zemalja mogu upućivati na pogrešne zaključke o relativnom nivou blagostanja. Često su i visine članarina u međunarodnim asocijacijama vezane uz prosječni dohodak po stanovniku, te je nerazmjern i udio u finansiranju u slučaju kad je neslužbeni sektor različite veličine u zemljama članicama.

Kvalitetan informacijsko-statistički sistem je neophodan za provođenje ekonomskih analiza, ali i za praćenje privrede i vođenje makroekonomske politike. Na osnovi nepotpunih ili čak pogrešnih podataka moguće je analizom pojava doći do pogrešnog zaključka, što može imati ozbiljne posljedice u slučaju da se oni koriste pri formulisanju privredne politike.

Eurostat je 1996. godine započeo s radom na unapređivanju konzistentnosti, pouzdanosti i obuhvata nacionalnih računa tadašnjih zemalja kandidata, a danas novih članica EU-a. Tokom desetogodišnjeg razdoblja, u tim je zemljama poduzet znatan broj projekata u cilju postizanja usklađenosti sistema nacionalnih računa s metodologijom ESA 1995. Osim postizanja usklađenosti, primarni motiv je bio uključivanje sive ekonomije u službeni BDP. Time se značajno mijenjaju obaveze i potraživanja novih zemalja članica EU u smislu finansiranja evropskih fondova, na način da obaveze novih članica prema EU rastu, a potraživanja padaju. To je vrlo važno zbog razumijevanja konteksta cijelog Eurostatova projekta, te učinaka koji će uključivanje sive ekonomije u službeni BDP imati u zemljama novim članicama, odnosno kandidatima.

Na području prilagođavanja obuhvata nacionalnih računa zemalja kandidata, kao jednom od najvažnijih ciljanih područja, poduzeta su dva projekta. Jedan je proveden u razdoblju 1998-2000., a drugi u razdoblju 2002-2003. Prvim projektom je definirana metodologija i standardne tablice za tzv. tablični pristup (Tabular Approach) zemalja kandidata, dok je drugim projektom definisani tablični pristup detaljnije razrađen.

Klasifikacija oblika propusta u obuhvatu nacionalnih računa temelji se na različitim karakteristikama proizvođača, odnosno načinu na koji su podaci dobiveni od njih.

Procjena sive ekonomije u BiH prema pristupu Eurostata temelji se na:

- › metodi inputa radne snage (administrativni izvori i anketa radne snage),
- › rezultatima porezne revizije,
- › upoređivanja pokazatelja bruto proizvodnje,
- › intermedijarne potrošnje i dodane vrijednosti po zaposlenom za različite grupe preduzetnika,
- › procjeni eksperata za dohodak od ilegalnih aktivnosti,
- › detaljnoj valorizaciji statističkih izvora za obračun BDP i uporedbi sa alternativnim izvorima,
- › usklađivanju metodologije obračuna inputirane stambene rente sa preporukama Eurostat-a.

REZULTATI PROCJENE UKUPNE SIVE EKONOMIJE U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE U RAZDOBLJU 2003-2006. PREMA PRISTUPU EUROSTATA

Federalni zavod za statistiku je započeo proces procjene sive ekonomije u Federaciji Bosne i Hercegovine prema metodologiji Eurostata. Projekt se izvodi u suradnji i uz konzultacije eksperata Eurostata i OECD-a za zemlje na prostoru tzv. Zapadnog Balkana. Bosna i Hercegovina će u službeni BDP uključiti i procjenu sive ekonomije.

Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, siva ekonomija Federacije Bosne i Hercegovine u 2006. godini iznosila je 852,2 mil. KM bez uključenih ilegalnih aktivnosti (vidjeti tabelu na slijedećoj strani).

Budući da je u 2006. godini ostvaren BDP u iznosu od 11.291 mil. KM proizlazi stopa sive ekonomije u procentu od 7,55%. Napominjemo da se ova stopa odnosi na sivu ekonomiju u koju nisu uključene ilegalne aktivnosti.

Najveći dio sive ekonomije 2006. godine čini siva ekonomija u trgovini na veliko i malo (193,1 milion KM, odnosno 22,7%). Slijedi građevinarstvo sa 18,2% što iznosi 154,9 miliona KM i ugostiteljstvo 18% tj. 153,4 miliona KM. Takođe veliki procenat sive ekonomije je i u poslovanju nekretninama, iznajmljivanju i poslovnim uslugama 116,5 miliona KM ili 13,7% ukupne sive ekonomije

Analizirajući pokazatelje sive ekonomije u periodu 2003-2006. može se zaključiti da je u pojedinim djelatnostima došlo do znatnog rasta sive ekonomije. Tako je siva ekonomija u poljoprivredi i šumarstvu sa 10,6 miliona KM što je iznosilo 1,5% ukupne sive ekonomije u 2003. porasla na 40,1 miliona KM u 2006. godini što je 4,7% od ukupne sive ekonomije za 2006. godinu. Rast sive ekonomije zabilježen je i u prerađivačkoj industriji gdje je siva ekonomija u 2006. godini iznosila 80,7 miliona KM (9,5% od ukupne sive ekonomije u 2006. godini), u odnosu na 2003. godinu kada je iznosila 70,7 miliona KM.

Također se može konstatovati da siva ekonomija u oblasti snadbjevanja električnom energijom, gasom i vodom u periodu 2003-2005 bilježi rast, dok je u 2006. godini zabilježen pad sive ekonomije sa 6,3 miliona KM na 4,8 miliona KM što iznosi 0,6 % od ukupne sive ekonomije za 2006. godinu.

<i>Procjena veličine sive ekonomije u FBiH po djelatnostima, u milionima km</i>					
Djelatnosti		2003.	2004.	2005.	2006.
A	Poljoprivreda, lov i šumarstvo	10,6	32,1	32,8	40,1
B	Ribarstvo	0,2	0,1	0,6	0,3
C	Rudarstvo	4,1	5,1	4,8	5,6
D	Prerađivačka industrija	70,7	78,4	60,5	80,7
E	Snadbjevanje el. energijom, gasom i vodom	5,1	5,2	6,3	4,8
F	Građevinarstvo	127,3	97,5	130,1	154,9
G	Trgovina na veliko i malo	178,3	186,5	174,8	193,1
H	Ugostiteljstvo	133,2	123,9	128,7	153,4
I	Saobraćaj, skladištenje i veze	28,2	31,9	29,3	35,0
J	Finansijsko posredovanje	0,6	0,7	1,4	0,9
K	Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i posl. usluge	86,9	100,5	95,6	116,5
L	Javna uprava i odbr.; obaveze soc. osig.	0,0	0,1	0,0	0,0
M	Obrazovanje	7,9	7,1	7,4	9,7
N	Zdravstvena i socijalna zaštita	9,7	7,3	7,8	10,0
O	Ostale javne, društ., soc. i lične usl. djelat	29,3	32,7	428,4	47,2
UKUPNO		692,1	709,1	710,6	852,2

<i>Udjeli pojedinih djelatnosti u ukupnoj sivoj ekonomiji u FBiH (bez ilegalnih aktivnosti), u %</i>					
Djelatnosti		2003.	2004.	2005.	2006.
A	Poljoprivreda, lov i šumarstvo	1,5	4,5	4,6	4,7
B	Ribarstvo	0,0	0,0	0,1	0,0
C	Rudarstvo	0,6	0,7	0,7	0,7
D	Prerađivačka industrija	10,2	11,1	8,5	9,5
E	Snadbjevanje el. energijom, gasom i vodom	0,7	0,7	0,9	0,6
F	Građevinarstvo	18,4	13,7	18,3	18,2
G	Trgovina na veliko i malo	25,8	26,3	24,6	22,7
H	Ugostiteljstvo	19,2	17,5	18,1	18,0
I	Saobraćaj, skladištenje i veze	4,1	4,5	4,1	4,1
J	Finansijsko posredovanje	0,1	0,1	0,2	0,1
K	Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i posl. usluge	12,6	14,2	13,5	13,7
L	Javna uprava i odbr.; obaveze soc. osig.	0,0	0,0	0,0	0,0
M	Obrazovanje	1,1	1,0	1,0	1,1
N	Zdravstvena i socijalna zaštita	1,4	1,0	1,1	1,2
O	Ostale javne, društ., soc. i lične usl. djelat	4,2	4,6	60,3	5,5
UKUPNO		100,0	100,0	100,0	100,0

Treba napomenuti da su navedene procjene sive ekonomije podcijenjene kako zbog toga što ilegalne aktivnosti nisu uključene tako i zbog toga što nije uzeta u obzir stambena renta. Prema Eurostatu u obračun inputirane stambene rente neophodno je uključiti i inputirani neto poslovni višak koji se u FBiH, prema postojećoj metodologiji obračuna ne uključuje. Troškovnom metodom koju preporučuje Eurostat, za zemlje koje imaju manje od 10% stambenog fonda na tržištu za iznajmljivanje (tu spada i BiH), dobije se iznos za koji je potrebno korigovati sadašnju vrijednost stambene rente u BDP-u. Potrebna korekcija sadašnje vrijednosti inputirane stambene rente, uz upotrebu neto poslovnog viška od 2% vrijednosti ukupnog stambenog fonda (procjena 25.400 mil. KM), iznosi za 2006. godinu 508 mil. KM.

Udio sive ekonomije u 2006. godini bez uključene stambene rente iznosi 7,55%. Budući da učešće stambene rente u BDP iznosi 4,5%, proizlazi da ukupna siva ekonomija u FBiH za 2006. godinu prema Eurostatovom metodu iznosi 12,05%.

Zbog primjene konzervativnih pretpostavki ova metoda daje podcijenjene pokazatelje sive ekonomije i može se smatrati donjom granicom, koju će FBiH ubuduće uključivati u službeni BDP.

U drugoj varijanti na osnovu rezultata drugih metoda (metoda inputa, DYMIMIC metoda) i prosječnog odstupanja rezultata drugih metoda od Eurostatove metode dobije se gornja granica veličine sive ekonomije.

Prema Eurostat-u 2004. godine, a odnosi se na podatke za 2002. godinu novih zemalja članica EU, prosječni omjer ostalih metoda u odnosu na Eurostat metodu iznosi 2,15.

Iz navedenog proizlazi da prema Eurostat metodi donja granica sive ekonomije u FBiH za 2006. godinu iznosi 12,05%, a prema prosjeku ostalih metoda, gornja granica sive ekonomije iznosi 25,91% u odnosu na zvanični BDP.

METOD PONUDE NA TRŽIŠTU RADA

Prema našem mišljenju, a to je rečeno i u procjenama sive ekonomije po Eurostatovom modelu, ovaj model daje podcijenjene stope učešća sive ekonomije u BDP-u.

Prema studiji OECD-a kojom su vršene procjene sive ekonomije za zemlje zapadnog Balkana za 2003. godinu utvrđena je siva ekonomija u BiH u procentu od 8,5% (RS 9,9% i FBiH 7,9%). Interesantno je napomenuti da su tada najniže stope sive ekonomije u zemljama zapadnog Balkana utvrđene za BiH i Crnu Goru (7,8%). Za Hrvatsku je utvrđena stopa od 11,2%, Makedoniju 17,2%, Srbiju 14,6%, Albaniju 31,4% a prosjek u novim zemljama članicama EU 12,0%.

U navedenoj studiji sugerije se da je siva ekonomija za Crnu Goru i BiH nisko procijenjena i zahtijevaju se dalja istraživanja.

Prema procjeni nepraćene privrede u BiH iz 2004. godine, autora Dell Anno, Roberts and Marje Pirsilo koja je takođe uključena u izvještaj OECD-a procjena je da se siva ekonomija u BiH u periodu od 2001.-2003. godine kretala između 57,7% i 52,6% od zvanično procijenjenog BDP-a. Napominjemo da su ove stope danas znatno niže čemu je najviše doprinjelo uvođenje PDV-a.

Zbog naprijed navedenih razloga, odlučili smo se da damo procjenu sive ekonomije metodom ponude na tržištu rada. Metod ponude na tržištu rada zasniva se na činjenici da su zvanične stope participacije koje predstavljaju odnos aktivnog i ukupnog stanovništva radnog uzrasta niže od stvarnih stopa do kojih se dolazi posebnim anketnim istraživanjima. Međutim, pošto takva istraživanja nisu vršena u FBiH, to se ovaj model u FBiH nije mogao primjeniti u „izvornom obliku“, već se morao prilagoditi raspoloživim podacima.

Siva ekonomija ostavlja tragove na tržištu rada koji se ogledaju kako u niskim stopama participacije, tako i u visokim stopama nezaposlenosti. Ova dva indikatora, uz pretpostavku o produktivnosti rada u neformalnom sektoru u odnosu na formalni, mogu dati približnu sliku o veličini sive ekonomije.

Osnovna zamjerka ovom metodu procjene sive ekonomije jeste što se bazira na pretpostavci o produktivnosti rada u formalnom i neformalnom sektoru, koju je teže provjeriti i što polazi od pretpostavke da isključivo siva ekonomija utiče na stope zaposlenosti bez analize ostalih faktora. Osim toga, ovaj metod ne obuhvata skriveni dohodak od kapitala.

Procjena sive ekonomije po ovom modelu zasniva se na utvrđivanju ukupne potencijalne radne snage i stope učešća neregularne snage u njoj. Pošto nije bilo mogućnosti za sprovođenje anketnih istraživanja, primjenjen je nešto modifikovan, pojednostavljen metod ponude na tržištu rada. Umjesto stope učešća neregularne u ukupnoj zaposlenosti koja nas vodi ka stopi učešća sive u ukupnoj ekonomiji, pošli smo od proporcije neregularne zaposlenosti prema aktivnom stanovništvu bez nezaposlenih (regularna zaposlenost) i došli do sive ekonomije u odnosu na registrovani BDP. Regularna zaposlenost je definisana kao aktivno stanovništvo bez nezaposlenih, a neregularna (neregistrovana) zaposlenost predstavlja neregularno angažovanu radnu snagu koja se posebno procjenjuje.

U procjeni⁹ se polazi od sljedeće jednačine:

$$SE = \frac{N}{AK} BDP$$

gdje je:

N – ukupan broj učesnika sive ekonomije sveden na puno radno vrijeme (neregularno angažovana radna snaga),

AK – broj aktivnog stanovništva bez nezaposlenih (regularna zaposlenost) i

BDP – bruto domaći proizvod

Pretpostavljeno je da je produktivnost rada u sivoj ekonomiji ista kao i u regularnoj.

Pošto aktivno stanovništvo stvara BDP, to uz navedenu pretpostavku produktivnosti možemo reći da procenat broja učesnika u sivoj ekonomiji svedenih na puno radno vrijeme u aktivnom stanovništvu istovremeno predstavlja i procenat povećanja službenog BDP-a po osnovu sive ekonomije. Ukupan broj učesnika sive ekonomije koji je u navedenoj formuli označen sa N procijenjen je na osnovu slijedeće jednačine:

$$N = \alpha A + \beta B + \gamma C + \delta D$$

gdje je:

A – neangažovano stanovništvo radnog uzrasta raspoloživo za sivu ekonomiju – nezaposleni,

B – broj redovno zaposlenih i ostalih aktivnih,

C – broj redovnih srednjoškolaca,

D – broj redovnih studenata

U navedenoj jednačini koeficijent alfa pokazuje koliki je dio nezaposlenog stanovništva „stvarno“ učestvovalo u sivoj ekonomiji. Ovaj koeficijent je utvrđen u procentu od 87%, veoma je visok što je i normalno jer obuhvata učesnike sive ekonomije iz skupa nezaposlenih kojih je bilo mnogo.

⁹ Korekcije u modelu procjene sive ekonomije korištene su iz rada Prof. dr Rajko Tomaš (edit.), Gray Economy in the Republic of the Srpska, UNDP, 1997.

Koeficijent beta pokazuje koji dio skupa redovno zaposlenih i ostalih aktivnih (bez nezaposlenih) je učestvovao u sivoj ekonomiji. Ovaj koeficijent je procijenjen tako što je pretpostavljeno da je svaki peti zaposleni i ostali aktivni stanovnik radio puno radno vrijeme u sivoj ekonomiji. Tako je dobijen koeficijent od 12% što znači da je ovaj procenat od ukupno aktivnog stanovništva učestvovao u sivoj ekonomiji.

Ostala dva koeficijenta gama i delta zajedno opredjeljuju oko 1% sive ekonomije. Koeficijent gama pokazuje koji dio redovnih srednjoškolaca je učestvovao u sivoj ekonomiji. On je procijenjen tako što je pretpostavljeno da je svaki deseti srednjoškolac bio angažovan u sivoj ekonomiji po jedan dan u nedjelji tj. 1/5 punog radnog vremena. Koeficijent delta pokazuje koji dio redovnih studenata je učestvovao u sivoj ekonomiji a procijenjen je na taj način što je pretpostavljeno da je svaki peti student bio angažovan u sivoj ekonomiju oko dva sata dnevno tj. 1/4 punog radnog vremena.

Od adekvatnosti ovih pretpostavki na kojima su izvedeni beta, gama i delta zavisi realnost procjene onog dijela sive ekonomije koji je oprijedeljen učešćem stanovništva koje je angažovano, jer već ima redovan posao ili je uključeno u proces obrazovanja (zaposleni, ostali aktivni, đaci, studenti).

Prema Federalnom zavodu za statistiku, na dan 31.12.2006. godine, evidentirani su slijedeći podaci:

UKUPNO PRISUTNO STANOVNIŠTVO	2.327.466
RADNO AKTIVNO STANOVNIŠTVO	1.579.875
ZAPOSLENI	389.601
NEZAPOSLENI	362.368
UČENICI SREDNJIH ŠKOLA	106.894
STUDENTI	65.348
OSTALI AKTIVNI	655.644

Nezaposleni	362.368
Radno aktivno stanovništvo bez nezaposlenih (zaposleni i ostali aktivni)	1.045.265
Đaci i studenti	172.242

$$N = 87\% \times 362.368 + 11\% \times 1.045.265 + 1\% \times 172.242 = 315.260 + 125.432 + 1.722 = 442.414$$

$$SE = \frac{442.414}{1.217.507} \times 100 = 36,34\%$$

$$SE = 11.291 \times 36,34\% = 4.103,1$$

Primjenom ove stope prema službenom BDP-u za 2006. godinu u iznosu od 11.291 miliona KM dobili smo ukupnu sivu ekonomiju prema metodi ponude na tržištu rada u iznosu od 4.103,1 miliona KM. Mišljenja smo da je ovako izražena siva ekonomija u FBiH za 2006. godinu poprilično realna i da u globalu odražava stvarno stanje.

OBIM SIVE EKONOMIJE U RAZVIJENIM I TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA

Siva ekonomija postoji i u najrazvijenijim zemljama, dakle i u uslovima kada je tržišna ekonomija visoko rangirana i gdje nema značajnih institucionalnih praznina koje će poticati ili omogućiti rast nelegalne ekonomije. Razlika je samo u tome što su mjere za njeno suzbijanje efikasnije.

Za 21 zemlju OECD-a u procjeni udjela sive ekonomije korištene su metoda zasnovana na potražnji novca i DYMIMIC metoda, a rezultati za razdoblje od 1989-1990. do 2000-2001. godine prikazani su u tabeli broj 1.

VELIČINA SIVE EKONOMIJE U ZEMLJAMA OECD-A¹⁰

Tabela broj 1.

Zemlje OECD-a	Veličina sive ekonomije (u % BDP-a) korištenjem metode zasnovane na potražnji novca						Povećanje ili smanjenje sive ekonomije od 1997-1998. do 2001-2002.
	Prosjek						
	1989- 1990.	1991- 1992.	1994- 1995.	1997- 1998.	1999- 2000.	2001- 2002.	
Australija	10,1	13,0	13,5	14,0	14,3	14,1	+0,1
Austrija	6,9	7,1	8,6	9,0	9,8	10,6	+1,6
Belgija	19,3	20,8	21,5	22,5	22,2	22,0	-0,5
Danska	10,8	15,0	17,8	18,3	18,0	17,9	-0,4
Finska	13,4	16,1	18,2	18,9	18,1	18,0	-0,9
Francuska	9,0	13,8	14,5	14,9	15,2	15,0	+0,1
Grčka	22,6	24,9	28,6	29,0	28,7	28,5	-0,5
Irska	11,0	14,2	15,4	16,2	15,9	15,7	-0,5
Italija	22,8	24,0	26,0	27,3	27,1	27,0	-0,3
Japan	8,8	9,5	10,6	11,1	11,2	11,1	0,0
Kanada	12,8	13,5	14,8	16,2	16,0	15,8	-0,4
Nizozemska	11,9	12,7	13,7	13,5	13,1	13,0	-0,5
Norveška	14,8	16,7	18,2	19,6	19,1	19,0	-0,6
Novi Zeland	9,2	9,0	11,3	11,9	12,8	12,6	+0,7
Njemačka	11,8	12,5	13,5	14,9	16,0	16,3	+1,4
Portugal	15,9	17,2	22,1	23,1	22,7	22,5	-0,6
SAD	6,7	8,2	8,8	8,9	8,7	8,7	-0,2
Španjolska	16,1	17,3	22,4	23,1	22,7	22,5	-0,6
Švedska	15,8	17,0	19,5	19,9	19,2	19,1	-0,8
Švicarska	6,7	6,9	7,8	8,1	8,6	9,4	+1,3
Velika Britanija	9,6	11,2	12,5	13,0	12,7	12,5	-0,5
Neponderiran prosjek za 21 zemlju OECD-a	13,2	14,3	15,7	16,7	16,8	16,7	-0,01

Prema pokazateljima za razdoblje 2000-2001. godine, najveći udio sive ekonomije u službenom BDP-u imala je Grčka (28,5%), a slijedili su Italija (27,0%), Portugal (22,5%), Njemačka (16,3%). Najmanji udio imali su: SAD (8,7%), Švicarska (9,4%), Austrija (10,6%).

¹⁰ F. SCHNEIDER: Veličina i razvoj sive ekonomije i radne snage u sivoj ekonomiji u 22 tranzicijske zemlje i 21 zemlji OECD-a. Financijska teorija i praksa 27 (1) str. 1-29 (2003.)

Na tranzicijske zemlje srednje i istočne Europe, te na države bivšeg Sovjetskog Saveza u procjeni obima sive ekonomije primijenjene su metoda fizičkog inputa (metoda električne energije) i DYMIMIC metoda (dynamic multiple-indicators multiple-causes-dinamički višestruki pokazatelji i višestruki uzroci). Rezultati pokrivaju razdoblja 1990-1993, 1994-1995. i 2000-2001, godine a prikazani su u slijedećoj tabeli:

OBIM SIVE EKONOMIJE U TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA

Tabela broj 2.

Tranzicijske zemlje	Udio sive ekonomije u postotku BDP-a				Radna snaga aktivna u sivoj ekonomiji (u %stanovništva u radnoj dobi između 16 i 65 godina) 1998-1999.
	Metoda fizičkog inputa (električna energija) korištenjem vrijednosti Johnsona i suradnika (1997.)		DYMIMIC metoda		
	Prosjek		Prosjek		
	1990-1993.	1994-1995.	1990-1993.	2000-2001.	
Bivši Sovjetski Savez					
Armenija	39,4	40,3	40,1	45,3	40,3
Azerbajdžan	43,8	59,3	45,1	60,1	50,7
Bjelorusija	34,0	39,1	35,6	47,1	40,9
Estonija	33,9	38,5	34,3	39,1	33,4
Gruzija	43,6	63,0	45,1	66,1	53,2
Kazahstan	32,2	34,2	31,9	42,2	33,6
Kirgistan	34,1	37,2	35,2	39,4	29,4
Latvija	24,3	34,8	25,7	39,6	29,6
Letonija	26,0	25,2	26,0	29,4	20,3
Moldavija	29,1	37,7	29,3	44,1	35,1
Rusija	27,0	41,0	27,8	45,1	40,9
Ukrajina	38,4	47,3	29,4	51,2	41,2
Uzbekistan	20,3	28,0	22,1	33,4	33,2
Neponderirani prosjek za zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza	32,8	40,4	32,9	44,8	37,1
Srednja i istočna Europa					
Bugarska	26,3	32,7	27,1	36,4	30,4
Hrvatska	23,5	28,5	24,6	32,4	27,4
Češka	13,4	14,5	13,1	18,4	12,6
Mađarska	20,7	28,4	22,3	24,4	20,9
Makedonija	34,5	40,3	35,6	45,1	35,1
Poljska	20,3	13,9	22,3	27,4	20,9
Rumunjska	26,0	28,3	27,3	33,4	24,3
Slovačka	14,2	15,2	15,1	18,3	16,3
Slovenija	22,4	23,9	22,9	26,7	21,6
Neponderirani prosjek za zemlje srednje i istočne Europe	22,4	25,1	23,4	29,2	23,3

Od zemalja srednje i istočne Europe iz tabele jedino Hrvatska i Makedonija nisu članice EU.

Od republika ex Jugoslavije dati su podaci za Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju. Nedostaju podaci za BiH, Srbiju i Crnu Goru. Primjenom DYMIMIC metode veličina udjela sive ekonomije u službenom BDP-u u periodu od 2000. do 2001. godine u tranzicijskim zemljama najveća je u Makedoniji (45,1%), Bugarskoj (36,4%) i Hrvatskoj (32,4%). Najmanje učešće sive ekonomije u BDP imala je Slovačka (18,3%), Češka (18,4%) i Mađarska (24,4%).

Bugarska (36,4%) i Rumunija (33,4%) kao članice EU imaju lošiju situaciju sa stanovišta učešća sive ekonomije u BDP u odnosu na Hrvatsku (32,4%).

U zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza u periodu od 2000. do 2001. godine najveći udio sive ekonomije od 66,1 % službenog BDP imala je Gruzija, zatim Azerbejdžan 60,1% i Ukrajina 51,2%, a najmanji Letonija 29,4% i Uzbekistan 33,4%.

MJERE ZA OGRANIČAVANJE OBIMA SIVE EKONOMIJE

OPŠTI PRINCIPI OGRANIČAVANJA SIVE EKONOMIJE¹¹

Iz naprijed navedenog jasno je da ograničavanje sive ekonomije i njeno svođenje na podnošljiv obim u FBiH svodi se na provođenje tri grupe mjera:

- › mjere koje stimulišu tržišne učesnike da djeluju u formalnom sektoru,
- › mjere koje prinuđavaju tržišne učesnike da djeluju u formalnom sektoru i
- › mjere kojima se kažnjavaju oni koji djeluju u sivoj zoni poslovanja

Sve navedene grupe mjera su u domenu oblikovanja društvenog i ekonomskog sistema. Ekonomski sistem, prije svega, treba da bude stimulativan za legalno poslovanje, legalno posjedovanje imovine, legalno sticanje bogatstva i legalno stupanje u obligacione odnose. S druge strane, on mora biti nestimulativan, odnosno proizvoditi daleko veći rizik gubitka, nego vjerovatnoću ostvarivanja dobiti iz neformalne djelatnosti. I na kraju, sistem mora imati jasno definisane sankcije i dosljednost primjene tih sankcija za one koji djeluju u sektoru sive ekonomije.

KARAKTER VLASTI KAO FAKTOR USPOSTAVLJANJA EFIKASNOG SISTEMA ZA OGRANIČAVANJE SIVE EKONOMIJE¹²

Demokratičnost izbora vlasti daje joj pravo da putem oporezivanja dio privatnog novca pretvori u javno dobro, jer glasovi građana kod izbora političke opcije u stvari znače da su oni saglasni da određenim intezitetom finansiraju javnu potrošnju, jer cijene da će tako potrošen novac donijeti veće ukupne koristi nego da bude privatno potrošen. Svaka vlast troši novac onih koji plaćaju porez. Međutim, svaka vlast nije jednako odgovorna prema istinskim vlasnicima toga novca.

Kroz demokratske izbore građani biraju onu vlast od koje očekuju da će im sa što manje njihovog novca, uzetog kroz porez, ponuditi najviše javnih usluga. To je dominirajući princip ponašanja birača u zemljama sa razvijenom demokratijom i efikasnim funkcionisanjem tržišta. Međutim, u zemljama sa zaostalom birokratijom i nemoćnom ekonomijom porezi i javna potrošnja postaju predmet političkih manipulacija. U takvim uslovima obično se kao prioritet svakom građaninu od strane vlasti ostavlja neki ideološko – politički cilj kao što je očuvanje države, uspostavljanje jedinstva, očuvanje religije,

¹¹ Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., strana 66 prvi, drugi i treći stav, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

¹² Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., korištene strane 66 do 69 , ukupno 48 redova i posljednji pasos na 69 strani, autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

borba za ravnopravnost ... Na taj način, pažnja birača skreće se sa toga koliko se od njih uzima novca i kako se on troši. Vlasti koje nisu spremne da biračima predoče koliko troše, kako troše, na šta troše i kakve efekte postižu tom potrošnjom uvijek će svoje rezultate iskazivati u nemjerljivim veličinama kao što je: povećana politička stabilnost zemlje, ojačan moral, porastao patriotizam, povećana odgovornost, povećana bezbjednost, porastao ugled zemlje i sl. Ako vlasti koje trošeći javni novac neuspiju da ubijede građane da oni zbog plaćanja poreza bolje žive jer žive u okruženju javnih institucija koje im nude dobre usluge, ostaju u očima građana kao korumpirane vlasti.

Iako postoje dobra iskustva demokratskih država u organizaciji i funkcionisanju fiskalnog sistema, veza između demokratskog izbora glasača i efikasne vlasti teško se ostvaruje. Krivac za to nisu samo vlasti nego često i sami građani. To je posebno uočljivo u zemljama tranzicije.

Građani sporo uočavaju da postoji veza između njihovog glasanja na izborima i efikasnosti institucija koje im nude razne javne usluge, a još manje da postoji veza između glasanja na izborima i visine poreza koji će se plaćati za isti nivo javnih usluga. To je i razlog zbog čega je pritisak na reformu institucija relativno slab i zbog čega se ona sporo odvija. I dok političari zabavljaju glasače raznim aspektima ugroženosti nacije, religije, međunarodnih sporazuma i ko zna čega, dotle neracionalne državne institucije troše novac poreskih obaveznika nudeći nizak kvalitet usluga. Istovremeno, veliki dio stanovništva pritisnut siromaštvom obezbjeđuje egzistenciju u sektoru sive ekonomije. Tako se događa da siva ekonomija postaje defacto jedini „socijalni program“ i o njenom eliminisanju se govori samo formalno. Također, političari još uvijek nastupaju kao zaštitnici istorijskih interesa, istina sada nacionalnih, dok je to ranije u socijalizmu bila zaštita klasnih interesa. Takve vlasti sprječavaju razvoj svijesti da je javni novac u stvari novac poreskih obaveznika i da se njima mora položiti račun o njegovoj potrošnji. Bez te svijesti institucije se ne mogu efikasno reformisati niti uspostaviti efikasan ekonomski sistem. Međutim, društvo sa razvijenom svijesću poreskih obaveznika podrazumijeva mnogo veću odgovornost vlasti i veći rizik od gubitka vlasti. Često je vještina kalkulisanja za održavanje na vlasti važnija za opstanak na vlasti nego zadovoljstvo poreskih obaveznika i budžetskih korisnika.

U velikom broju zemalja u tranziciji situacija je paradoksalna, birokratske institucije trebaju da same sebe reformišu ili čak ukinu... svuda gdje se čeka da se to spontano desi reforme se odvijaju sporo ili čak stagniraju. Inercija starog sistema često je jača od reformskog entuzijazma. Iskustvo pokazuje da su istinski demokratske vlasti u zemljama u tranziciji pokretale i provodile suštinska reforme. Kvazi-demokratske vlasti pokazale su se nedosljednim u slijedeću kursa reformi. Njihovo bavljenje reformama često je bilo formalno. U takvim zemljama veći doprinos reformama dale su međunarodne institucije nego same vlasti. Dakle, početna tačka uspostavljanja novog efikasnog poreskog sistema i reformisanja javnih institucija i odnosa u javnoj potrošnji, te ograničavanja obima sive ekonomije, jeste uspostavljanje demokratske vlasti. Naravno, to je i najteži korak na putu do novog sistema. Demokratska vlast se ne može instalirati. Demokratija je uvijek takva interakcija vlasti, građana i institucija koja produkuje ambijent čije su opšte karakteristike: povjerenje, odgovornost, efikasnost, motivacija, tolerancija i sigurnost u kome se ostvaruju ekonomske i političke slobode.

Ne postoje velike tajne i velike doktrine oporezivanja, niti je siva ekonomija nesavladivi bauk. Problem je jednostavniji nego što to na prvi pogled izgleda. Ako pretpostavimo prethodno pomenutu polaznu tačku reformi, a to je uspostavljanje istinski demokratske vlasti, ona će uspostaviti uslove legalnog sticanja bogatstva i uslova za prosperitan život. Ako građani i preduzetnici budu svjesni da svoje blagostanje bar djelimično duguju društvenom ambijentu koji je stvorila država, oni će u vlastitom interesu biti spremni da plaćaju poreze kako bi se taj ambijent održao i unaprijedio. Suprotno tome, ako su vlasti korumpirane i ako se bogatstvo stiče zahvaljujući korupciji, društveni sloj koji ima koristi od korupcije snažno će se protiviti bilo kakvim promjenama jer su svjesni da će se brzo naći na udaru demokratskih vlasti.

Raširenost sive ekonomije u FBiH nije izazvana nedostatkom propisa koji je ograničavaju, mada oni nisu savršeni, ni dovoljno efikasni. Prije bi se moglo reći da je korupcija u vlastima i često uska povezanost najznačajnijih poslova u sektoru sive ekonomije sa vlastima, snažniji pokretač sive ekonomije. Naravno, ne treba potcijeniti ni siromaštvo širokih slojeva stanovništva koje je iz egzistencijalnih pobuda prisiljeno da privređuje u sferi sive ekonomije. To siromaštvo često je čvrsta prepreka ograničavanju sive ekonomije. Pošto vlast nema šta da ponudi kao alternativu siromašnima koji žive od sive ekonomije, ona gubi moralno pravo da primjenjuje represiju prema njima.

METODE I MJERE ELIMINACIJE OSNOVNIH OBLIKA SIVE EKONOMIJE U FBiH¹³

Siva ekonomija nije nikakva viša sila. Ona je pojava koja se relativno lako može svesti u podnošljive i nedestruktivne razmjere. Postojeći regulatorni sistem, iako nije idealan, pod uslovom da bude dosljedno primjenjen, stvara pretpostavke da nivo sive ekonomije bude mnogo niži. To je očito iz naredne tabele u kojoj su prikazani osnovni pojavni oblici sive ekonomije u FBiH i konkretne metode i mjere koje bi trebalo primjeniti da ti oblici budu eliminisani.

<i>OBLIK SIVE EKONOMIJE</i>	<i>MJERE ZA OGRANIČAVANJE</i>
a) Oblast prometa robe i usluga	
1. Nelegalan uvoz i izvoz	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u UINO, graničnoj službi, policiji i špediciji; - inspekcijskim pregledom utvrđivati porijeklo robe; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
2. Stavljanje u promet neevidentirane domaće i inostrane robe	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom utvrđivati porijeklo robe; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
3. Stavljanje u promet robe čija je evidentirana nabavna cijena višestruko manja od proizvođačke i tržišne cijene	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u UINO, graničnoj službi, policiji, tržišnoj inspekciji i špediciji; - inspekcijskim pregledom utvrđivati porijeklo i tržišnu cijenu robe; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;

¹³ Studija: Obim, struktura i metodi eliminacije sive ekonomije u Republici Srpskoj, Ekonomski fakultet Banja Luka, 2001., strana 70 tačka 7.3. Metode eliminisanja osnovnih oblika sive ekonomije u Republici Srpskoj i podaci iz tabela pod a) do f), autori Prof. Dr Rajko Tomaš i Dr. Gorana Božović.

4. Stavljanje u promet robe bez dokazanog porijekla	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u UINO, graničnoj službi, policiji, tržišnoj inspekciji i špediciji; - inspekcijskim pregledom utvrđivati porijeklo i tržišnu cijenu robe; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
5. Stavljanje u promet robe bez dokaza o plaćenju carini, akcizi ili PDV-u	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u UINO, graničnoj službi, policiji, tržišnoj inspekciji, poreskoj upravi i špediciji; - inspekcijskim pregledom utvrđivati naplatu carina, akciza i poreza; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
6. Višestruka dokumentacija za istu robu na različitim mjestima i u različitim fazama prometa	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u carini, graničnoj službi, policiji, tržišnoj inspekciji, poreskoj upravi i špediciji; - inspekcijskim pregledom utvrđivati naplatu carina, akciza i poreza, te valjanost dokumentacije; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
7. Neažurno i nepotpuno vođenje poslovnih knjiga	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom utvrđivati stanje zaliha, promet, ažurnost poslovnih knjiga, tačnost obračuna i valjanost dokumentacije; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
8. Neovlašćeno obavljanje prometa robe i usluga	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom utvrđivati legalitet trgovine "na licu mjesta"; - ostavljati razumne rokove za registrovanje djelatnosti; - oduzimati robu ilegalno stavljen u promet; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
9. Zadržavanje robe van prometa iz špekulativnih razloga	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom utvrđivati špekulativne zalihe robe; - oduzimati robu ilegalno zadržanu van prometa; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
10. Prodaja robe bez dokazanog kvaliteta i ispravnosti	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom utvrđivati činjenice vezane za kvalitet i ispravnost robe; - slati robu na analizu o trošku vlasnika robe; - oduzimati i uništavati robu zatečenu u prometu bez propisanih dokaza o kvalitetu; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
11. Neizvršavanje obaveza iz ugovora o prometu	<ul style="list-style-type: none"> - specijalizovati sudije za rad na privrednim sporovima; - donijeti izmjene Zakona o izvršnom postupku kako bi se povjerioci maksimalno zaštitili; - dosljedno primjenjivati Zakon o izvršnom postupku;

12. Izbjegavanje plaćanja obaveza putem fiktivnih ugovora i fiktivnih isporuka roba nepostojećim firmama	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom i saradnjom sa organima RS utvrdjivati obim fiktivnog prometa; - eliminisati korupciju u sudstvu i spriječiti registrovanje fiktivnih firmi i na nepostojeće ljude; - naknadno obračunati i naplatiti obaveze za već prometovanu robu; - oduzimati robu zatečenu u ilegalnom prometu; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
13. Nabavka robe po nižim carinskim i poreskim tarifama, a stavljanje u promet po cijeni robe za koju su propisane više tarife (lož ulje)	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijskim pregledom spraviti stanje; - naknadno obračunati i naplatiti obaveze za već prometovanu robu po višoj cijeni; - oduzimati robu zatečenu u ilegalnom prometu; - propisati specijalne uslove prodaje roba sa nižim tarifama; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
14. Promet roba široke potrošnje industrijskog porijekla u prodavnicama registrovanim kao "kućna radinost"	<ul style="list-style-type: none"> - od lokalnih vlasti zahtjevati da izvrše spravljanje rješenja izdatih za obavljanje "kućne radinosti" i stvarnog stanja na terenu; - inspekcijskom kontrolom utvrditi robe koje se ne mogu prometovati kao "kućna radinost"; - oduzimati robe za čiji promet ne postoji dozvola u skladu sa rješenjem o bavljenju "kućnom radinošću"; - davati razumne rokove za registraciju djelatnosti u skladu sa vrstom robe i načinom prometa koji predstavljaju stvarno stanje zatečeno na terenu; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - vršiti zabranu rada;
b) Oblast platnog prometa	
1. Stvaranje nelegalnog tržišta novca van poslovnih računa učesnika platnog prometa (novac od dnevnog pazara, prometa robe na crno...)	<ul style="list-style-type: none"> - dosljedna primjena antikorupcionih propisa; - zahtjevanje dokaza o legalnom porijeklu novca za sticanje imovine, zaliha robe, plaćanje dobavljačima... - oduzimanje novca za koji ne postoji legalno porijeklo;
2. Međusobno plaćanje obaveza u "kešu" bez dokumentacije predviđene zakonima	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola porijekla robe sa aspekta plaćanja i obligacionih odnosa; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - oduzimanje novca za koji ne postoji legalno porijeklo; - oduzimanje robe stavljene u promet koja je nabavljena bez propisane dokumentacije;
3. Uplata na vlastiti račun po "ovlaštenju" firme kojoj je "izvršena" fiktivna isporuka robe	<ul style="list-style-type: none"> - zabrana uplata na vlastiti račun po "ovlaštenju" firme kojoj je "izvršena" fiktivna isporuka robe; - revizija dosadašnjih uplata po "ovlašćenju" i obračun svih pripadajućih obaveza na taj iznos; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - zabrana rada;
4. Isplata plata u gotovini koja ne potiče sa računa	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola poslodavaca; - obračun i naplata svih pripadajućih obaveza na plate; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - razmotriti mogućnost uvođenja i kazni za radnike koji prime platu bez obračuna i uplate obaveza;

5. Uslovljavanje prodaje robe gotovinskim plaćanjem unaprijed	<ul style="list-style-type: none"> - inspeksijska kontrola; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - primjena antimonopolističkih mjera;
6. Prodaja za gotovinu bez evidentiranja i plaćanja poreza	<ul style="list-style-type: none"> - inspeksijska kontrola; - obračun i naplata svih pripadajućih obaveza na prodatu robu; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - zabrana rada;
7. Nekonrolisana i neregistrovana plaćanja u stranom novcu u zemlji i preko granice od strane domaćih lica	<ul style="list-style-type: none"> - kontrola iznošenja novca iz zemlje; - zahtjevati potvrdu banke da je novac dignut sa računa; - kontrolisati da li su banke izdale fiktivne potvrde; - oduzimati novac bez legalnog porijekla i neprijavljeni novac na graničnom prelazu; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
8. Povlačenje gotovog novca iz platnog prometa i obavljanje gotovinskih plaćanja na sivom tržištu	<ul style="list-style-type: none"> - dosljedna primjena antikorupcionih propisa; - primjena svih naprijed navedenih mjera koje se odnose na nelegalne transakcije sa novcem;
c) Oblast kreditno-monetarnog sistema i bankarskog poslovanja	
1. Neregistrovano unošenje i iznošenje inostranog novca	<ul style="list-style-type: none"> - dosljedna primjena antikorupcionih propisa; - oduzimanje novca angažovanog u špekulativnim transakcijama; - zabrana plaćanja u inostranom novcu; - kontrola prenošenja novca preko granice; - zahtjevanje dokumenata o porijeklu novca; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
2. Davanje kredita uz skrivenu cijenu (posebne naknade, garancije...),	<ul style="list-style-type: none"> - kontrola kredita i pratećih obligacionih odnosa; - poništavanje špekulativnog kreditiranja; - revizija kreditnog zaduženja zaključenog uz neuobičajene uslove; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
3. Kreditiranje mimo bankarskog sistema	<ul style="list-style-type: none"> - otkrivanje zelenaških institucija neregistrovanih za kreditiranje; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - zabrana rada;
4. Nenamjensko korišćenje kredita	<ul style="list-style-type: none"> - kontrola upotrebe kredita; - revizija utrošenih kredita; - prekidanje kreditiranja koje se nenamjenski troši; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
5. Usmjeravanje novca u špekulativne radnje mimo propisa	<ul style="list-style-type: none"> - inspeksijska kontrola; - revizija poslovanja sumljivih firmi i institucija; - povrat novca u legalne tokove; - oduzimanje špekulativne dobiti; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;

d) Tržište rada i radni odnosi	
1. Zapošljavanje radnika "na crno"	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u inspekciji rada i poreskoj inspekciji; - inspekcijske kontrole poslodavaca; - inspekcijske kontrole gradjana koji troše, a nisu zaposleni; - obračun i naplata svih obaveza za sve zaposlene tokom cijelog perioda zaposlenosti; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - zabrana rada;
2. Bespravni rad	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u inspekciji rada, poreskoj i inspekciji; - inspekcijske kontrole poslodavaca, preduzetnika i radnji; - zabrana rada; - obračun i naplata svih obaveza nastalih u periodu bespravnog rada; - davanje razumnog roka za legalizovanje djelatnosti; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
3. Izbjegavanje penzionisanja radnika koji su ispunili zakonske uslove	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijske kontrole poslodavaca i FPIO; - izdavanje rješenja o penzionisanju; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
4. Fiktivno uvođenje većeg broja zaposlenih zbog povlačenja većih prinadležnosti iz fondova i budžeta	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisanje korupcije u inspekciji rada; - inspekcijske kontrole institucija; - povrat sredstava povučenih iz fondova i budžeta; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
5. Postojanje dvojnog sistema plata: niže plate u knjigama zbog izbjegavanja plaćanja obaveza i isplata neevidentiranog dijela plate u gotovini	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijske kontrole poslodavaca; - obračun i naplata svih obaveza za isplaćeni novo plata; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke; - zabrana rada;
6. Korupcija u institucijama za evidentiranje prijave o zapošljavanju radnika: prijava predana ali "zbog zauzetosti" nije provedena	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola organa zaduženih za evidentiranje zaposlenih; - izricanje kazni za neažurnost; - obračun i naplata svih obaveza u vrijeme trajanja "neažurnosti" nadležnih organa;
e) Oblast građevinarstva, stambeno-komunalna djelatnost i promet nekretnina	
1. Bespravna gradnja	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola gradnje; - davanje razumnih rokova za legalizaciju gradnje; - obračun i naplata svih naknada za bespravno izgradjene objekte; - rušenje bespravno izgradjenih objekata čija se gradnja ne može legalizovati; - izricanje kazni;
2. Prisvajanje zajedničkih prostorija u stambenim zgradama i njihova dogradnja za vlastite potrebe mimo zakonskih propisa	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola gradnje; - davanje razumnih rokova za legalizaciju gradnje; - obračun i naplata svih naknada za bespravno izgradjene objekte; - rušenje bespravno izgradjenih objekata čija se gradnja ne može legalizovati; - izricanje kazni;

3. Špekulacije prilikom prometa nekretnina	<ul style="list-style-type: none"> - kontrola prenosa vlasništva nad nekretninama; - obračun i naplata svih obaveza na tržišnu vrijednost nekretnina; - izricanje kazni i pokretanje prekršajnih i krivičnih postupaka u slučajevima povrede propisa;
4. Izdavanje stambenog i poslovnog prostora bez prijavljivanja prihoda	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola vlasnika stanova i kuća, te poslovnih prostora; - inspekcijska kontrola podstanara i zakupaca poslovnih prostora; - obračunavanje i naplata poreza na prihod od imovine;
f) Ostalo	
1. Različiti oblici sponziranja sportskih društava, političkih stranaka, vjerskih zajednica i slično od strane poreskih obveznika koji nisu predviđeni propisima	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola "sponzora"; - inspekcijska kontrola "sponzorisanih"; - obračun i naplata cjelokupnog iznosa poreza na dobit (kontrola prihoda i kod sponzora i kod sponzorisanih; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
2. Fiktivno iskazivanje većih troškova s ciljem izbjegavanja poreza na dobit	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola troškova; - obračun i naplata obaveza na realno iskazan profit; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
3. Nepotpuno i nerealno obuhvatanje prihoda od poljoprivrede	<ul style="list-style-type: none"> - reforma oprezivanja prihoda od zemljišta; - uvesti porez na neobrađeno zemljište;
4. Korišćenje državnih sredstava u privatnom privređivanju i potrošnji (oprema, materijal, automobili, telefon, telefaks...)	<ul style="list-style-type: none"> - eliminisati korupciju u institucijama i vlastima; - vršiti kontrolu troškova u državnim institucijama i vlastima; - obračun i naplata načinjenih troškova od fizičkih lica u korist države; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
5. Korišćenje radnog vremena u preduzećima i institucijama za vlastito privređivanje	<ul style="list-style-type: none"> - volja vlasnika preduzeća da to tolerišu ili ne tolerišu; - u državnim institucijama smatrati to vidom korupcije i sankcionisati zloupotrebe;
6. Nekompatibilna sječa državnih šuma	<ul style="list-style-type: none"> - primjeniti dosljedno propise o sječi i uzgoju šuma; - eliminisati korupciju u šumskim preduzećima FBiH; - inspekcijskim nadzorom obezbjediti dosljedno provođenje dozvola za sječu šume; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
7. Neregistrovano širenje i promjena djelatnosti preduzeća	<ul style="list-style-type: none"> - revizija registracije preduzeća; - izdavati certifikate za određene vrste poslova; - davanje razumnog roka za registraciju neregistrovane djelatnosti; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;
8. Niska osnovica paušalnog oporezivanja	<ul style="list-style-type: none"> - inspekcijska kontrola imovine i prihoda paušalno oporezovanih obveznika; - obračunati i naplatiti realne obaveze paušalno oporezovanih obveznika; - zabraniti rad "siromašnim" advokatima, privatnim zanatlijama, vlasnicima radnji, kafića i slično; - izricati kazne, pokretati prekršajne i krivične postupke;